

MPSC

←→

RAJYASEVA

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

सामान्य अध्ययन - I || बुकलेट - 2

**आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, स्वातंत्र्योत्तर भारत,
जागतिक इतिहास**

अनुक्रमणिका

सामान्य अध्ययन - I (बुकलेट 2)

S. No.	Chapter	Page No.
आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (Modern History of Maharashtra)		
1.	19 व्या शतकातील महाराष्ट्रातील प्रबोधन	1
2.	महाराष्ट्रातील समाजसुधारक	2
3.	1818 ते 1885 या कालखंडातील महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान आणि सशस्त्र उठावांचा इतिहास	10
4.	महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा उदय आणि विकास (1885 ते 1920)	19
5.	महाराष्ट्रातील सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळ (1879-1920)	24
6.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील गांधी युग	29
7.	महाराष्ट्रातील दलित चळवळ	42
8.	महाराष्ट्रातील स्त्री मुक्ती चळवळ	44
9.	महाराष्ट्रातील आदिवासी सुधारणा चळवळ	45
10.	महाराष्ट्रातील समतेच्या चळवळींचे मूल्यमापन	47
11.	संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन	48
स्वातंत्र्योत्तर भारत (Post-Independence India)		
1.	ब्रिटीश वसाहतवादी शासनाचा वारसा	70
2.	स्वतंत्र भारताची निर्मिती	74
3.	भारतातील आदिवासींचे एकात्मिकरण	81
4.	भारतातील भाषिक पेचप्रसंग, राज्यांची पुनर्रचना	86
5.	स्वातंत्र्योत्तर भारताची उपलब्धी	95
6.	नेहरूत्तर संक्रमण	104

7.	भारतातील एकपक्षीय वर्चस्वाचा अंत आणि बहुपक्षीय पद्धतीचा उदय	109
8.	इंदिरा गांधींचा उदय, बांगलादेश निर्मिती आणि आणीबाणीचा कालखंड	116
9.	राजीव गांधी यांचा कार्यकाळ	128
10.	भारतातील जमीन सुधारणा आणि सहकारी चळवळ	133
11.	भारतातील हरित क्रांती	141
12.	स्वतंत्र भारतातील सामाजिक चळवळी	146
जागतिक इतिहास (World History)		
1.	युरोपीय प्रबोधन आणि धर्मसुधारणा चळवळ	153
2.	युरोपीय महासत्तांमधील स्पर्धा	160
3.	वैज्ञानिक क्रांती आणि प्रबोधन युग	167
4.	अमेरिकन राज्यक्रांती	176
5.	फ्रेंच राज्यक्रांतीची पार्श्वभूमी आणि राजकीय कारणे	186
6.	युरोपमधील राष्ट्रवादाचा उदय	195
7.	औद्योगिक क्रांती	206
8.	वसाहतवाद आणि साम्राज्यवाद	217
9.	भांडवलशाही आणि समाजवाद	224
10.	पहिले महायुद्ध (1914-18)	230
11.	रशियन क्रांती 1917	247
12.	दोन महायुद्धांमधील (1919-1938) जागतिक स्थित्यंतरे	268
13.	दुसरे महायुद्ध (1939-1945)	277
14.	संयुक्त राष्ट्र संघटना (UN)	282
15.	वसाहतवादाचा अंत आणि वि-वसाहतीकरण	286
16.	शीतयुद्धाचा इतिहास	291
17.	साम्यवाद	296

19 व्या शतकातील महाराष्ट्रातील प्रबोधन

महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्या आधुनिक इतिहासात 19 वे शतक हे प्रबोधनाचे आणि संक्रमणाचे अतिशय महत्त्वाचे युग मानले जाते. 1818 मध्ये पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर महाराष्ट्रात **इंग्रजी राजवटीची** खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली आणि या राजकीय बदलाने केवळ सत्तेचे केंद्रच बदलले नाही, तर समाजजीवनाचे संपूर्ण परिमाण बदलून टाकले. पाश्चात्य शिक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि आधुनिक मूल्यांच्या प्रभावामुळे शतकानुशतके चालत आलेल्या जुन्या **रूढी-परंपरा, अंधश्रद्धा** आणि **जातिव्यवस्थेतील दोषांची** जाणीव सुशिक्षित वर्गाला होऊ लागली. प्रबोधन म्हणजे केवळ धार्मिक सुधारणा नसून तो मानवी बुद्धीला तर्कनिष्ठ बनवण्याचा आणि समाजाला मानुसकीच्या पायावर पुन्हा उभे करण्याचा एक व्यापक प्रयत्न होता. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी पाश्चात्य विचारांतील स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्वांचा स्वीकार करून सामाजिक गुलामगिरीविरुद्ध दिलेला लढा हा या कालखंडाचा मुख्य गाभा आहे.

19 व्या शतकातील महाराष्ट्राच्या सामाजिक व धार्मिक स्थितीचे विश्लेषण

19 व्या शतकाच्या सुरुवातीचा महाराष्ट्रीयन समाज हा विविध अंतर्विरोधांनी आणि सामाजिक कुप्रथांनी जखडलेला होता, ज्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

- **धर्माचे साचेबद्ध स्वरूप:** 19 व्या शतकात समाजजीवनावर धर्माचा प्रचंड पगडा होता, परंतु धर्माचे मूळ तत्त्वज्ञान विसरले जाऊन त्याचे रूपांतर **कर्मकांड** आणि **बाह्य उपचारामध्ये** झाले होते. हिंदू धर्मातील सत्य तत्त्वे बाजूला पडून व्रतवैकल्ये, दानधर्म आणि अनुष्ठाने यांना फाजील महत्त्व प्राप्त झाले होते, ज्यामुळे समाजाची वैचारिक प्रगती खुंटली होती.
- **पुरोहितशाहीचे वर्चस्व:** समाजात धर्मगुरू, शास्त्री आणि पुरोहित यांचे मोठे स्तोम माजले होते, जे स्वार्थासाठी सामान्य जनतेला अंधश्रद्धेच्या गर्तेत ढकलत होते. **तंत्र-मंत्र, जादूटोणा** आणि **भूतपिशाच** विद्या यांसारख्या अनिष्ट प्रथांना समाजात प्रतिष्ठा मिळाली होती, ज्याचा परिणाम म्हणून समाज विवेकहीन आणि आळशी बनला होता.

- **जातिव्यवस्थेचे भीषण स्वरूप:** भारतीय समाज व्यवस्था ही **वर्णव्यवस्था** आणि **जातिव्यवस्थेवर** आधारित होती, जिथे उच्च-नीच भाव अत्यंत प्रबळ होता. स्पृश्य-अस्पृश्य असा भेदभाव पाळला जात असल्यामुळे समाजाचा एक मोठा घटक मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहिला होता, ज्यामुळे सामाजिक ऐक्याला मोठी तडे गेले होते.
- **स्त्री-शिक्षणाचा अभाव आणि दुय्यम स्थान:** तत्कालीन पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती आणि त्यांना शिक्षणापासून पूर्णपणे वंचित ठेवले गेले होते. स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन **प्रतिगामी** होता, ज्यामुळे त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व नाकारले गेले होते आणि त्यांना केवळ चूल आणि मूल या मर्यादित ठेवले गेले होते.
- **अमानवीय सामाजिक प्रथा:** समाजात **सती प्रथा, बालविवाह, विवाह बंदी (विधवा), केशवपन, बहुपत्नीत्व** आणि **देवदासी** यांसारख्या अत्यंत अनिष्ट रूढी प्रचलित होत्या. या प्रथांमुळे स्त्रियांचे आयुष्य नरकप्राय झाले होते आणि मानवी हक्कांचे उघड उल्लंघन होत होते, तरीही धर्मशास्त्राच्या नावाखाली त्यांचे समर्थन केले जात असे.
- **आर्थिक आणि शैक्षणिक मागासलेपण:** इंग्रजी शिक्षण येण्यापूर्वी महाराष्ट्रातील शिक्षण पद्धती ही पारंपरिक आणि धार्मिक स्वरूपाची होती, ज्यात **वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा** अभाव होता. जुन्या विचारसरणीमुळे लोक नवीन बदलांना स्वीकारण्यास तयार नव्हते, ज्यामुळे समाज एका प्रकारच्या कोंडीत सापडला होता आणि प्रगतीची दारे बंद झाली होती.
- **बुद्धिप्रामाण्यवादाचा अभाव:** समाजातील विचारवंत आणि सामान्य नागरिक ग्रंथातील शब्दांना अंतिम सत्य मानत असत, ज्यामुळे **स्वतंत्र विचाराला** वाव नव्हता. आधुनिक विज्ञानाच्या युगातही समाज पौराणिक कथा आणि दैववादावर विसंबून होता, ज्यामुळे सामाजिक बदलाची प्रक्रिया अत्यंत संथ गतीने सुरू होती.
- **इंग्रजी राजवटीचा दुहेरी परिणाम:** ब्रिटिश सत्तेमुळे जरी राजकीय पारतंत्र्य आले असले, तरी त्यांच्या प्रशासकीय पद्धतीमुळे समाजात **शिस्तबद्धता** आणि **कायदा** यांचे राज्य सुरू झाले. या नवीन व्यवस्थेने भारतीयांना त्यांच्या स्वतःच्या समाजातील त्रुटींचे आत्मपरीक्षण करण्यास भाग पाडले, जे प्रबोधनाचे पहिले पाऊल ठरले.

महाराष्ट्रातील प्रबोधन चळवळीची प्रमुख कारणे: एक विस्तृत आढावा

महाराष्ट्रात 19 व्या शतकात जी वैचारिक क्रांती झाली, त्यामागे विविध राजकीय, सामाजिक आणि शैक्षणिक घटक कारणीभूत होते. या चळवळीच्या उदयाची महत्त्वाची कारणे खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

- **पाश्चात्य संस्कृतीचा आणि विचारांचा प्रभाव:** इंग्रजी राजवटीच्या आगमनामुळे पाश्चात्य संस्कृतीशी भारतीयांचा जवळून संबंध आला, ज्यातून बुद्धिप्रामाण्यवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, राष्ट्रवाद आणि उदारमतवाद यांसारख्या आधुनिक मूल्यांची ओळख महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्गाला झाली. ब्रिटिशांनी आणलेली कायद्याची संकल्पना आणि प्रशासनातील समानता यामुळे महाराष्ट्रीयन जनतेमध्ये व्यक्ती-स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्क यांविषयीची जाणीव निर्माण झाली, ज्याने प्रबोधनाचा पाया रचला.
- **पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार आणि सुशिक्षित वर्ग:** ब्रिटिश प्रशासनाला कारकून हवे होते आणि ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना धर्मप्रसार करायचा होता, या गरजांतून महाराष्ट्रात पाश्चात्य शिक्षणाची दारे खुली झाली. इंग्रजी शिक्षणामुळे सुशिक्षित तरुणांचा असा एक वर्ग तयार झाला, ज्यांना आपल्या समाजातील अंधश्रद्धा, खुळचट कल्पना आणि अनिष्ट रूढी हेच आपल्या मागासलेपणाचे मूळ कारण आहे याची तीव्रतेने जाणीव झाली, ज्यामुळे त्यांनी सुधारणेचा झेंडा हाती घेतला.
- **ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे कार्य आणि आव्हाने:** महाराष्ट्रात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी समाजसेवा करतानाच हिंदू धर्मातील अनिष्ट चालीरीती, रूढी आणि परंपरांवर कडाडून टीका करण्यास सुरुवात केली. मिशनऱ्यांनी हिंदू धर्मातील दोषांचे जे चित्र उभे केले, त्यामुळे आपल्या धर्मात आणि समाजात सुधारणा केल्याशिवाय आपण तग धरू शकणार नाही, अशी प्रतिक्रिया सुशिक्षित भारतीयांमध्ये उमटली आणि धर्मसुधारणेच्या चळवळीला गती मिळाली.
- **वैज्ञानिक आणि भौतिक सुधारणांचे योगदान:** ब्रिटिशांनी आपल्या व्यापारासाठी आणि सत्तेच्या विस्तारासाठी रेल्वे, टपाल, तार आणि छापखान्यांचा विकास केला, परंतु या भौतिक प्रगतीचा उपयोग प्रबोधनासाठीही झाला. छापखान्यांमुळे विचारांचे वहन सोपे झाले आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजण्यास मदत झाली, ज्यामुळे भारतीयांना आपण आधुनिक जगाच्या तुलनेत किती मागासलेले आहोत याचे वास्तव दर्शन झाले.

- **धर्म व विचारप्रसाराची साधने आणि मुद्रणकला:** 19 व्या शतकात मुद्रणकलेचा विकास झाल्यामुळे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी बायबलची भाषांतरे केली, तर भारतीय सुधारकांनी वर्तमानपत्रे, नियतकालिके आणि ग्रंथांच्या माध्यमातून आपले विचार लोकांपर्यंत पोहोचवले. बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन यांसारख्या विचारवंतांनी पत्रकारितेच्या माध्यमातून लोकजागृती केली, ज्यामुळे समाज प्रबोधनासाठी वैचारिक व्यासपीठ उपलब्ध झाले.
- **ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी हिंदू धर्मावर केलेली टीका:** मिशनऱ्यांनी हिंदू धर्मातील मूर्तीपूजा, बहुदेववाद आणि जातिभेद यांवर आघात केल्यामुळे हिंदू धर्मधुरीणांना आपल्या धर्माचे पुनरावलोकन करणे भाग पडले. यातूनच धर्माचे मूळ आणि सत्य स्वरूप शोधण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आणि बंगालमधील राजा राममोहन रॉय यांच्या कार्याचा प्रभाव महाराष्ट्रातील सुधारकांवर पडून येथेही सुधारणांचे वारे वाहू लागले.
- **जातिसंस्थेच्या जोखडातून मुक्तीची ओढ:** महाराष्ट्रातील परंपरागत समाज हा वर्णव्यवस्था आणि जातींच्या कडक निर्बंधांनी जखडलेला होता, जिथे अस्पृश्यता ही एक मोठी सामाजिक कलंक ठरली होती. तर्कनिष्ठ विचारांच्या प्रभावामुळे समाजातील या विषमतावादी रचनेविरुद्ध आवाज उठवण्याची गरज सुधारकांना भासू लागली, ज्यामुळे सामाजिक समतेच्या चळवळीचा जन्म झाला.
- **स्त्रियांच्या दयनीय स्थितीचे वास्तव:** समाजात स्त्रियांना कोणतेही अधिकार नव्हते आणि त्यांच्यावर सती, केशवपन यांसारख्या अन्यायकारक प्रथा लादल्या गेल्या होत्या. सुधारकांनी हे ओळखले की, जोपर्यंत समाजातील अर्धा घटक म्हणजेच स्त्रिया गुलामगिरीत आहेत, तोपर्यंत राष्ट्राची प्रगती होणे अशक्य आहे; या जाणीवेतूनच स्त्री-शिक्षण आणि विधवा विवाहाच्या चळवळीला मोठी चालना मिळाली.

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक: जगन्नाथ शंकरशेट (नाना शंकरशेट) (इ.स. 1803 ते 1865)

महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनाचा पाया रचणाऱ्यांमध्ये नाना शंकरशेट यांचे स्थान अग्रगण्य आहे. त्यांचे कार्य खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येईल:

- **आधुनिक मुंबईचे शिल्पकार:** मुंबई ही महाराष्ट्राची ऐतिहासिक आणि आर्थिक राजधानी असून, नाना शंकरशेट यांना मुंबईचे शिल्पकार मानले जाते. त्यांनी आपल्या संपत्तीचा आणि विद्वत्तेचा वापर समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी केला आणि मुंबईला एका आधुनिक महानगराचे स्वरूप प्राप्त करून देण्यामध्ये मोलाची भूमिका बजावली.

- **शैक्षणिक क्षेत्रातील क्रांती:** नानांचे असे ठाम मत होते की, शिक्षणाशिवाय लोकांचा उद्धार होणे शक्य नाही; म्हणूनच त्यांनी 1822 मध्ये 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली. या संस्थेमार्फत त्यांनी मुंबई आणि मुंबईबाहेर अनेक शाळा सुरू केल्या, ज्यातून आधुनिक शिक्षणाची दारे सामान्य मराठी मुलांसाठी खुली झाली.
- **स्त्री-शिक्षणाचे खंदे पुरस्कर्ते:** ज्या काळात स्त्री-शिक्षण हे पाप मानले जात होते, त्या काळात नानांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी मोठे योगदान दिले. त्यांनी आपल्या राहत्या घरी मुलींसाठी शाळा सुरू केली आणि **स्त्री-शिक्षणाचे महत्त्व** समाजाला पटवून दिले, ज्यामुळे महाराष्ट्रातील स्त्री-शिक्षणाची पहिली मुहूर्तमेढ रोवली गेली.
- **एलफिन्स्टन कॉलेजची स्थापना:** मुंबईत उच्च शिक्षणाची सोय व्हावी यासाठी नानांनी पुढाकार घेतला आणि त्यांच्या प्रयत्नांतून प्रसिद्ध 'एलफिन्स्टन कॉलेज' सुरू झाले. तसेच, मुंबईच्या शिक्षण व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्थापन झालेल्या 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' मध्येही त्यांना सदस्य म्हणून महत्त्वाचे स्थान मिळाले होते.
- **सामाजिक आणि राजकीय संघटना:** जनतेची दुःखे सरकारपर्यंत पोहोचवण्यासाठी त्यांनी दादाभाई नवरोजींच्या सहकार्याने 1852 मध्ये 'बॉम्बे असोसिएशन' या पहिल्या राजकीय संघटनेची स्थापना केली. या संघटनेच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीयांच्या राजकीय हक्कांची मागणी केली आणि अन्यायाविरुद्ध घटनात्मक मार्गाने आवाज उठवण्यास सुरुवात केली.
- **न्यायदान आणि प्रशासन:** नाना शंकरशेट यांनी मुंबईच्या कायदे मंडळात सदस्य म्हणून काम केले, जिथे त्यांनी लोकहितार्थ अनेक कायदे सुचवले. तसेच, समाजातील गोरगरिबांना आणि विविध संस्थांना त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर **आर्थिक मदत** केली, ज्यामुळे त्यांना 'मुंबईचे अनभिषिक्त सम्राट' असेही गौरवाने संबोधले जाते.
- **सती प्रथा बंदीसाठी प्रयत्न:** राजा राममोहन रॉय यांनी सती प्रथा बंदीसाठी जो लढा दिला, त्याला नानांनी महाराष्ट्रातून मोठा पाठिंबा दिला. त्यांनी या क्रूर प्रथेविरुद्ध जनजागृती केली आणि ती कायद्याने बंद व्हावी यासाठी सरकारकडे पाठपुरावा केला, जे त्यांच्या मानवतावादी दृष्टिकोनाचे उत्तम उदाहरण आहे.
- **सार्वजनिक सुविधांचा विकास:** मुंबईत रेल्वे सुरू करण्यामध्ये नानांचे योगदान अतुलनीय आहे; ते 'ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वे' (GIP) च्या पहिल्या संचालक मंडळात होते. याशिवाय त्यांनी आरोग्य सेवा, रस्ते आणि इतर नागरी सुविधांच्या विकासासाठी सतत प्रयत्न केले, ज्यामुळे सामान्य जनतेचे जीवन सुकर झाले.

आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर (इ.स. 1812 ते 1846)

महाराष्ट्रातील प्रबोधन चळवळीचा पाया रचणारे 'आद्य सुधारक' म्हणून बाळशास्त्री जांभेकर ओळखले जातात. त्यांचे कार्य बहुआयामी असून त्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

- **मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचे जनक:** बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 6 जानेवारी 1832 रोजी 'दर्पण' हे मराठी भाषेतील पहिले वृत्तपत्र सुरू केले. या माध्यमातून त्यांनी महाराष्ट्रात प्रबोधनाची पहिली ठिणगी टाकली, म्हणून त्यांना 'मराठी वृत्तपत्रांचे जनक' मानले जाते. 'दर्पण'ने समाजाला आधुनिक ज्ञानाची आणि अधिकारांची ओळख करून दिली.
- **नियतकालिकाचे प्रवर्तक:** 1840 मध्ये त्यांनी 'दिग्दर्शन' हे मासिक सुरू केले. भौतिक विज्ञानासह भूगोल, इतिहास, भौतिकशास्त्र अशा विविध विषयांचे ज्ञान सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवणे हा या मासिकाचा मुख्य उद्देश होता. हे मराठीतील पहिले शैक्षणिक मासिक ठरले.
- **प्रगत शैक्षणिक कारकीर्द:** जांभेकर हे विलक्षण बुद्धिमत्तेचे धनी होते; त्यांनी वयाच्या विसाव्या वर्षीच एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये 'असिस्टंट प्रोफेसर' म्हणून काम केले. पुढे त्यांनी मुंबई इलाख्यात प्राथमिक शाळा तपासणीसाठी 'निरीक्षक' म्हणूनही जबाबदारी सांभाळली, ज्यामुळे शिक्षण क्षेत्राला नवी दिशा मिळाली.
- **ग्रंथसंपदा आणि ऐतिहासिक संशोधन:** त्यांनी इतिहासापासून गणितापर्यंत अनेक विषयांवर पुस्तके लिहिली. यात 'शून्यलब्धी', 'हिंदुस्थानचा इतिहास', 'हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास', 'सार संग्रह', आणि 'इंग्लंडचा इतिहास' यांसारख्या ग्रंथांचा समावेश आहे. तसेच ज्ञानेश्वरीची पहिली छापील प्रत त्यांनीच संपादित केली.
- **समाजसुधारणेचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन:** नवीन उंचावलेल्या ज्ञानाच्या कक्षेमुळे समाजाची दुविधा मनःस्थिती झाली होती, अशा काळात त्यांनी **बुद्धिप्रामाण्यवाद** आणि तर्कनिष्ठ विचारांचा पुरस्कार केला. समाजातील अनिष्ट रूढी आणि अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी त्यांनी आपल्या लेखणीचा प्रभावी वापर केला.
- **स्त्री-शिक्षण आणि विधवा विवाह:** बाळशास्त्रींनी स्त्री-शिक्षणाची गरज ओळखून त्याबाबत समाजात जागृती केली. त्यांनी विधवांच्या दुखाला वाचा फोडली आणि विधवा विवाहास शास्त्राचा आधार मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले, जे तत्कालीन काळात अत्यंत धाडसी पाऊल होते.
- **शेषाद्री प्रकरण (शुद्धीकरण चळवळ):** श्रीपती शेषाद्री या हिंदू मुलाने ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यानंतर त्याला पुन्हा हिंदू धर्मात प्रवेश मिळवून देण्यासाठी जांभेकरांनी लढा दिला. धर्मांतरितांना पुन्हा स्वधर्मात घेण्याच्या त्यांच्या या प्रयत्नांमुळे महाराष्ट्रात 'शुद्धीकरण चळवळीला' सुरुवात झाली.

- **बहुभाषिक विद्वत्ता:** बाळशास्त्रींना संस्कृत, इंग्रजी, गुजराती, बंगाली आणि फारसी अशा अनेक भाषांचे ज्ञान होते. या विविध भाषांमधील ज्ञान त्यांनी मराठीत आणले, जेणेकरून महाराष्ट्राचा शैक्षणिक दर्जा उंचावेल.

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर (इ.स. 1814 ते 1882)

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांना 'मराठी भाषेचे पाणिनी' आणि 'धार्मिक सुधारक' म्हणून ओळखले जाते. त्यांच्या कार्याचे आयाम खालीलप्रमाणे आहेत:

- **मराठी भाषेचे पाणिनी:** दादोबांनी मराठी भाषेचे नियमबद्ध व्याकरण स्पष्ट करणारे '**मराठी भाषेचे व्याकरण**' हा ग्रंथ लिहिला. या कार्यामुळे त्यांना 'मराठी भाषेचे पाणिनी' हा गौरवपूर्ण किताब मिळाला. त्यांनी मराठी भाषेला एक शास्त्रशुद्ध रूप दिले.
- **मानवधर्म सभा (1844):** सुरत येथे 1844 मध्ये त्यांनी दुर्गराम मंचाराम यांच्या सहकार्याने '**मानवधर्म सभा**' स्थापन केली. 'ईश्वर एक आहे' आणि 'मनुष्यमात्र एकच जात आहे' या तत्वांचा त्यांनी पुरस्कार केला. मूर्तीपूजा नाकारून त्यांनी एकेश्वरवादाचा संदेश दिला.
- **परमहंस सभा (1849):** 1849 मध्ये त्यांनी मुंबई येथे 'परमहंस सभा' या गुप्त संस्थेची स्थापना केली. जातीभेद नष्ट करणे, **मूर्तीपूजेचा निषेध** करणे आणि सर्वांनी मिळून भोजन करणे अशा क्रांतिकारी कृती या संस्थेमार्फत केल्या जात असत. या संस्थेने महाराष्ट्रात सामाजिक समतेचे बीजारोपण केले.
- **धार्मिक विचार आणि तत्त्वज्ञान:** दादोबांनी 'धर्माविवेचन' या ग्रंथातून आपले धार्मिक विचार मांडले. त्यांनी सगुण ईश्वरापेक्षा **निर्गुण निराकार** ईश्वराच्या भक्तीवर भर दिला आणि धर्मातील कर्मकांडांना कडाडून विरोध केला.
- **भिल्लांच्या बंडाचे शमन:** प्रशासकीय सेवेत असताना त्यांनी अहमदनगर जिल्ह्यात डेप्युटी कलेक्टर म्हणून काम केले. 1852 मध्ये त्यांनी भिल्लांचे बंड शमवण्यासाठी महत्त्वाचे योगदान दिले, ज्यासाठी सरकारने त्यांना '**रावबहादूर**' ही पदवी देऊन सन्मानित केले.
- **शिक्षण प्रसार:** दादोबांनी शिक्षकी पेशापासून आपल्या कारकीर्दीची सुरुवात केली होती. त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून अनेक शैक्षणिक संस्थांच्या उभारणीत मदत केली आणि सुशिक्षित तरुणांना समाजसुधारणेसाठी प्रेरित केले.
- **ग्रंथलेखन आणि सुधारणा:** त्यांनी सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांच्या समर्थनार्थ अनेक पुस्तके लिहिली. त्यांच्या साहित्यातून नेहमीच **लोककल्याण** आणि प्रगत विचारांची मांडणी केली गेली, ज्यामुळे तत्कालीन तरुण वर्ग प्रभावित झाला.

- **विधवा विवाह समर्थन:** परमहंस सभेच्या माध्यमातून त्यांनी विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. जरी ही संस्था गुप्त होती, तरीही तिच्या माध्यमातून अनेक सुधारणावादी विचारांचे तरुण तयार झाले ज्यांनी पुढे महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात मोठी भूमिका बजावली.

भाऊ महाजन (इ.स. 1815 ते 1890)

भाऊ महाजन (गोविंद विठ्ठल कुंटे) हे महाराष्ट्रातील आद्य पत्रकार आणि समाजसुधारकांचे वैचारिक वाटाड्या होते. त्यांचे कार्य खालीलप्रमाणे आहे:

- **'प्रभाकर' साप्ताहिक आणि लोकजागृती:** भाऊ महाजन यांनी 1841 मध्ये '**प्रभाकर**' नावाचे साप्ताहिक सुरू केले. या साप्ताहिकाने महाराष्ट्रात प्रबोधनाची लाट निर्माण केली. याच 'प्रभाकर'मधून लोकहितवादींची प्रसिद्ध 'शतपत्रे' प्रसिद्ध झाली, ज्याने समाजातील अनिष्ट रूढींवर कठोर प्रहार केले.
- **नियतकालिकांचे प्रवर्तक:** त्यांनी केवळ 'प्रभाकर'च नव्हे, तर '**धूमकेतू**' आणि '**ज्ञानदर्शन**' ही नियतकालिकेही चालवली. 'धूमकेतू'मधून त्यांनी सामाजिक विषयांवर भाष्य केले, तर 'ज्ञानदर्शन'मधून शास्त्रीय आणि ऐतिहासिक माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवली, ज्यामुळे मराठी वृत्तपत्रसृष्टी समृद्ध झाली.
- **आधुनिक विचारांचा प्रसार:** बाळशास्त्री जांभेकरांचे शिष्य असलेल्या भाऊ महाजन यांनी **पाश्चात्य विद्या** आणि **विज्ञानाचा** पुरस्कार केला. त्यांनी मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचे सातत्य आणि दर्जा टिकवून धरला, ज्यामुळे सुशिक्षित तरुणांना आपले विचार मांडण्यासाठी एक हक्काचे व्यासपीठ मिळाले.

लोकहितवादी - गोपाळ हरी देशमुख (इ.स. 1823 ते 1892)

लोकहितवादी हे महाराष्ट्रातील पहिल्या पिढीतील अत्यंत प्रभावी आणि निर्भीड समाजसुधारक होते. त्यांच्या कार्याचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

- **'शतपत्रांचे क्रांतीकारी लेखन:** लोकहितवादींनी 'प्रभाकर' साप्ताहिकातून 1848 ते 1850 या काळात 108 पत्रे लिहिली, जी '**शतपत्रे**' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या पत्रांच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय समाजातील धार्मिक कट्टरता, जातिभेद आणि आळशीपणावर अत्यंत कडक टीका केली.
- **बुद्धिप्रामाण्यवाद आणि तर्कनिष्ठ विचार:** "ज्या गोष्टी बुद्धीला पटत नाहीत, त्या धर्माच्या नावाखाली स्वीकारू नका," असा संदेश त्यांनी दिला. त्यांनी **ग्रंथप्रामाण्यापेक्षा बुद्धिप्रामाण्याला** महत्त्व दिले आणि भारतीयांना आत्मपरीक्षण करण्याचा सल्ला दिला.

- **स्त्री-पुरुष समानतेचे पुरस्कर्ते:** लोकहितवादींनी स्त्रियांच्या दयनीय स्थितीबद्दल कळकळीने लिहिले. त्यांनी बालविवाह, हुंडाबळी आणि विधवांची स्थिती यांवर भाष्य करून **स्त्री-शिक्षणाचा** आणि **विधवा विवाहाचा** जोरदार पुरस्कार केला.
- **स्वदेशी आणि आर्थिक विचार:** स्वदेशी चळवळीचे ते आद्य प्रवर्तक मानले जातात. "भारतातील पैसा परदेशात जात आहे," हे त्यांनी ओळखून भारतीयांना **स्वदेशी वस्तू** वापरण्याचे आवाहन केले. लक्ष्मीज्ञान या ग्रंथातून त्यांनी आधुनिक अर्थशास्त्राचे विचार मांडले.
- **प्रशासकीय कारकीर्द आणि सन्मान:** त्यांनी ब्रिटीश सरकारमध्ये मुन्सफ आणि स्मॉल कॉज कोर्टाचे न्यायाधीश म्हणून काम केले. त्यांच्या समाजसेवेची दखल घेऊन सरकारने त्यांना 'रावबहादूर' आणि 'जस्टिस ऑफ पीस' या पदव्यांनी गौरविले.
- **विविध संस्थांशी संबंध:** लोकहितवादींनी अहमदाबाद येथे 'प्रार्थना समाज' आणि 'थिऑसॉफिकल सोसायटी'च्या कामात भाग घेतला. त्यांनी 'पुनर्विवाह उत्तेजक मंडळी' या संस्थेच्या स्थापनेतही पुढाकार घेतला, ज्यामुळे सामाजिक सुधारणांना संघटनात्मक बळ मिळाले.
- **बहुभाषिक विद्वत्ता आणि साहित्य:** त्यांना मराठी, इंग्रजी, संस्कृत, फारसी, गुजराती आणि हिंदी अशा सहा भाषांचे उत्तम ज्ञान होते. त्यांनी 'गीतातत्त्व', 'जातिभेद', 'भरतखंडपर्व' आणि ऐतिहासिक विषयांवर विपुल ग्रंथलेखन केले, जे समाजाला दिशादर्शक ठरले.
- **राजकीय दृष्टी आणि भविष्यवेत्ता:** त्यांनी भारताच्या भविष्याबद्दल भाकीत केले होते की, जर भारतीयांनी लोकशाही आणि आधुनिक विद्या आत्मसात केली नाही, तर ते कायमचे गुलाम राहतील. त्यांनी **संसदीय शासन पद्धतीचा** पुरस्कार करून भारतीयांना राजकीय हक्कांची जाणीव करून दिली.

भाऊ दाजी लाड (इ.स. 1824 ते 1874)

डॉ. भाऊ दाजी लाड हे महाराष्ट्रातील एक निष्णात डॉक्टर, पुरातत्त्ववेत्ता आणि समाजसेवक होते. त्यांचे कार्य खालीलप्रमाणे आहे:

- **धन्वंतरी म्हणून ख्याती:** भाऊ दाजी लाड यांनी कुष्ठरोगावर औषध शोधून काढल्यामुळे त्यांना 'धन्वंतरी' म्हटले जाते. त्यांनी गरीब रुग्णांची सेवा करण्यासाठी दवाखाना सुरू केला आणि वैद्यकीय क्षेत्रात मोठे नाव कमावले.
- **सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य:** त्यांनी मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेत सक्रिय सहभाग घेतला आणि स्त्री-शिक्षणासाठी आर्थिक मदत केली. जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या सोबतीने त्यांनी 'बॉम्बे असोसिएशन' या पहिल्या राजकीय संघटनेच्या कार्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

- **ऐतिहासिक संशोधन:** भाऊ दाजी लाड यांना प्राचीन कोरीव लेख आणि ताम्रपटांच्या संशोधनात विशेष रुची होती. त्यांनी अजिंठा आणि वेरूळ येथील लेणींचे ऐतिहासिक महत्त्व जगासमोर आणले, ज्यामुळे भारतीय संस्कृतीचा अभिमान वाढण्यास मदत झाली.

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (इ.स. 1825 ते 1871)

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (विष्णू भिकाजी गोखले) हे वैदिक धर्माचे रक्षक आणि एक प्रखर विचारवंत होते. त्यांचे कार्य खालीलप्रमाणे आहे:

- **ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना प्रतिआवाहन:** महाराष्ट्रात ख्रिस्ती मिशनरी ज्यावेळी हिंदू धर्मावर टीका करत होते, त्या वेळी विष्णुबुवांनी त्यांना त्यांच्याच भाषेत चोख प्रत्युत्तर दिले. मुंबईच्या **चौपाटीवर** त्यांनी ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांशी जाहीर वादविवाद (वादसंवाद) केले आणि वैदिक धर्माचे श्रेष्ठत्व सिद्ध केले.
- **वेदोक्त धर्मप्रकाश** ग्रंथ: त्यांनी आपल्या विचारांच्या प्रसारासाठी 'वेदोक्त धर्मप्रकाश' हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथातून त्यांनी वेदोक्त धर्माची मांडणी केली आणि समाजातील सर्व घटक समान आहेत, असे प्रतिपादन केले.
- **आर्थिक आणि सामाजिक विचार:** त्यांनी आपल्या लेखनातून एक प्रकारच्या 'साम्यवादी' (Socialist) विचारांची मांडणी केली होती. समाजातील गरिबी दूर करण्यासाठी आणि सर्वांना सुख-शांती मिळण्यासाठी त्यांनी 'सुखदायक राज्यप्रकरण' लिहिला, ज्यात त्यांनी आदर्श राज्याची संकल्पना मांडली.
- **'वर्तमानदीपिका' वृत्तपत्र:** वैदिक धर्मावरील टीकेला उत्तर देण्यासाठी त्यांनी 'वर्तमानदीपिका' या वृत्तपत्राचा आधार घेतला. त्यांनी विधवा विवाह आणि प्रौढविवाह यांसारख्या सुधारणांचेही समर्थन केले, जे त्यांच्या प्रगत विचारांचे निदर्शक होते.

महात्मा जोतिबा फुले (इ.स. 1827 ते 1890)

आधुनिक भारतातील समाजसुधारणेच्या चळवळीचे प्रणेते आणि 'क्रांतीसूर्य' म्हणून महात्मा जोतिबा फुले ओळखले जातात. त्यांच्या बहुआयामी कार्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

- **स्त्री-शिक्षणाची पहिली मुहूर्तमेढ:** समाजात जोपर्यंत स्त्रिया शिक्षित होत नाहीत, तोपर्यंत राष्ट्राची प्रगती होणार नाही, हे जोतिबांनी ओळखले होते. त्यांनी **1 जानेवारी 1848** रोजी पुण्यातील **भिडे वाड्यात** मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. आपल्या पत्नीला, सावित्रीबाईंना शिक्षित करून त्यांनी देशातील पहिल्या महिला शिक्षिका म्हणून तयार केले.

- **शेतकऱ्यांचे कैवारी:** शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेचे चित्रण त्यांनी आपल्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथात केले. अज्ञान, कर्जबाजारीपणा आणि सावकारी पाश यांतून शेतकऱ्यांची मुक्तता करण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर लढा दिला. त्यांनी शेतीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञान, जलसिंचन आणि खतांच्या वापराचा पुरस्कार केला.
- **सत्यशोधक समाजाची स्थापना (1873):** समाजातील अंधश्रद्धा, पुरोहितशाही आणि विषमतेविरुद्ध लढण्यासाठी त्यांनी 24 सप्टेंबर 1873 रोजी 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना केली. 'सर्वसाक्षी जगत्पती, त्याला नकोच मध्यस्ती' हे या समाजाचे ब्रीदवाक्य होते. या संस्थेने बहुजन समाजाला स्वतःच्या हक्कांची जाणीव करून दिली.
- **अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य:** जोतिबांनी केवळ भाषणे न करता प्रत्यक्ष कृतीवर भर दिला. त्यांनी आपल्या घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला, जे त्या काळातील अत्यंत धाडसी आणि क्रांतिकारी पाऊल होते. अस्पृश्यता हा मानवतेला लागलेला कलंक आहे, असे त्यांचे ठाम मत होते.
- **साहित्य संपदा आणि विचार:** त्यांनी आपल्या लेखणीतून विषमतेवर प्रहार केले. 'गुलामगिरी', 'सार्वजनिक सत्यधर्म', 'तृतीयरत्न' (नाटक), 'ब्राह्मणांचे कसब' आणि 'इशारा' यांसारख्या ग्रंथांमधून त्यांनी मानवी समतेचा संदेश दिला. 'गुलामगिरी' हा ग्रंथ त्यांनी अमेरिकेतील कृष्णवर्णीय गुलामांच्या मुक्तीसाठी काम करणाऱ्यांना अर्पण केला.
- **सामाजिक सुरक्षितता आणि उपक्रम:** त्यांनी बालहत्या रोखण्यासाठी 1863 मध्ये स्वतःच्या घरी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' स्थापन केले. विधवांचे केशवपन थांबवण्यासाठी त्यांनी नाभिकांचा संप घडवून आणला. तसेच, अनाथ मुलांना आधार देण्यासाठी त्यांनी आश्रमांची निर्मिती केली.
- **'महात्मा' पदवीने सन्मान:** जोतिबांच्या अफाट सामाजिक कार्याची दखल घेऊन 1888 मध्ये मुंबईतील कोळीवाडा येथे झालेल्या जाहीर सभेत जनतेच्या वतीने त्यांना 'महात्मा' ही पदवी प्रदान करण्यात आली. ते खऱ्या अर्थाने दीन-दलिताने आणि बहुजन समाजाचे तारणहार ठरले.
- **हंटर कमिशनसमोर साक्ष:** 1882 मध्ये हंटर कमिशनसमोर साक्ष देताना त्यांनी प्राथमिक शिक्षण **मोफत आणि सक्तीचे** करावे, अशी ऐतिहासिक मागणी केली. ग्रामीण भागातील मुलांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी विशेष तरतुदी सुचवल्या, ज्याचा उपयोग पुढे शैक्षणिक धोरण ठरवताना झाला.

सावित्रीबाई फुले (इ.स. 1831 ते 1897)

भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका आणि मुख्याध्यापिका म्हणून सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य वंदनीय आहे:

- **त्यागाची आणि संघर्षाची मूर्ती:** जोतिबांनी सुरू केलेल्या मुलींच्या शाळेत शिकवायला जात असताना सनातनी लोकांनी त्यांच्यावर दगड आणि शेण फेकले, तरीही त्यांनी आपला **शिक्षणप्रसाराचा वसा** सोडला नाही. त्यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी स्वतःला वाहून घेतले.
- **काव्यसंपदा आणि साहित्य:** सावित्रीबाई केवळ शिक्षिका नव्हत्या, तर त्या एक उत्तम कवयित्रीही होत्या. त्यांनी '**काव्यफुले**' आणि '**बावनकशी सुबोध रत्नाकर**' हे काव्यसंग्रह लिहिले. त्यांच्या कवितांमधून शिक्षण, स्वावलंबन आणि सामाजिक जागृतीचा संदेश मिळतो.
- **प्लेगच्या साथीतील सेवा आणि बलिदान:** 1897 मध्ये पुण्यात प्लेगची भीषण साथ आली होती. त्या वेळी आपल्या प्राणाची पर्वा न करता त्यांनी रुग्णांची सेवा केली. एका प्लेगग्रस्त मुलाला पाठीवर घेऊन दवाखान्यात जात असताना त्यांना स्वतःला प्लेगची लागण झाली आणि त्यातच त्यांचा मृत्यू झाला.

बाबा पदमनजी (इ.स. 1831 ते 1906)

बाबा पदमनजी हे ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केलेले एक श्रेष्ठ मराठी लेखक आणि समाजसुधारक होते. त्यांचे कार्य खालीलप्रमाणे आहे:

- **पहिली मराठी कादंबरी:** 1857 मध्ये त्यांनी '**यमुना पर्यटन**' ही कादंबरी लिहिली. ही मराठी साहित्यातील पहिली स्वतंत्र कादंबरी मानली जाते, ज्यातून त्यांनी विधवा स्त्रियांच्या दुखाला वाचा फोडली आणि त्यांच्या पुनर्विवाहाचे समर्थन केले.
- **धार्मिक स्थित्यंतर:** बेळगावच्या एका संपन्न कुटुंबात जन्मलेले बाबा पदमनजी यांनी 1854 मध्ये ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला. ख्रिस्ती धर्मातील समतावादी विचारांमुळे ते प्रभावित झाले होते. त्यांनी बायबल ट्रस्ट सोसायटीचे संपादक म्हणूनही काम पाहिले.
- **साहित्य सेवा आणि कोशवाङ्मय:** त्यांनी सामाजिक विषयांवर विपुल लेखन केले. त्यांनी 'अरुणोदय' हे आत्मचरित्र लिहिले. तसेच, त्यांनी मराठी आणि संस्कृत-मराठी अशा शब्दकोशांची निर्मिती केली, ज्यामुळे मराठी भाषेच्या समृद्धीला हातभार लागला.
- **स्त्री-शिक्षणाचे पुरस्कर्ते:** त्यांनी स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी शिक्षणाची गरज ओळखून त्याबाबत सतत लेखणी चालवली. समाजातील अनिष्ट चालीरीती, खुळचट कल्पना बंद व्हाव्यात म्हणून त्यांनी 'ख्रिस्ती धर्म' स्वीकारूनही मराठी समाजाला जागे करण्याचे कार्य केले.

विष्णूशास्त्री पंडित (इ.स. 1827 ते 1876)

विष्णूशास्त्री पंडित हे विधवा विवाहाच्या चळवळीतील महाराष्ट्रातील सर्वात महत्त्वाचे व्यक्तिमत्व होते. त्यांच्या कार्याचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

- **'पुनर्विवाह उत्तेजक मंडळी' ची स्थापना:** विष्णूशास्त्रींनी 1865 मध्ये 'पुनर्विवाह उत्तेजक मंडळी' ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेमार्फत त्यांनी विधवा विवाहाचा मार्ग मोकळा केला आणि समाजातील सनातन्यांच्या विरोधाला न जुमानता विधवा विवाहाचे आयोजन केले.
- **'इंदुप्रकाश' वृत्तपत्राचे संपादक:** 1862 मध्ये सुरू झालेल्या 'इंदुप्रकाश' या साप्ताहिकाचे ते संपादक होते. या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून त्यांनी विधवांचे प्रश्न, केशवपन, परदेशगमन आणि जातिभेद यांवर निर्भीडपणे लेखन केले.
- **ईश्वरचंद्र विद्यासागरांचा वारसा:** बंगालमधील थोर समाजसुधारक ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या 'विधवा विवाह' या ग्रंथाचा त्यांनी मराठीत अनुवाद केला. विष्णूशास्त्रींनी केवळ पुस्तकी विचार न मांडता प्रत्यक्ष कृतीवर भर दिला आणि 1875 मध्ये स्वतः एका विधवेशी विवाह करून समाजासमोर आदर्श ठेवला.
- **महत्त्वाची ग्रंथसंपदा:** त्यांच्या साहित्यात 'ब्राह्मण कन्या विवाह विचार', 'पुरुष सूक्त व्याख्या', 'हिंदुस्थानचा इतिहास' आणि 'तुकाराम बाबांच्या अभंगांची गाथा' यांसारख्या महत्त्वाच्या ग्रंथांचा समावेश आहे.

सार्वजनिक काका - गणेश वासुदेव जोशी (इ.स. 1828 ते 1880)

सार्वजनिक जीवनातील सक्रिय सहभागामुळे गणेश वासुदेव जोशी यांना 'सार्वजनिक काका' या नावाने ओळखले जाते:

- **सार्वजनिक सभेची स्थापना (1870):** पुणे येथे 2 एप्रिल 1870 रोजी त्यांनी 'पुणे सार्वजनिक सभेची' स्थापना केली. या सभेच्या माध्यमातून त्यांनी जनतेच्या समस्या सरकारपर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य केले. शेतकरी आणि कष्टकरी वर्गाचे ते खऱ्या अर्थाने प्रतिनिधी ठरले.
- **स्वदेशीचा प्रखर पुरस्कार:** सार्वजनिक काकांनी 1875 च्या सुमारास स्वदेशीचा जाहीर पुरस्कार केला. ते स्वतः खादीचे कपडे वापरत असत. 1877 च्या दिल्ली दरबारात त्यांनी स्वतः हाताने विणलेली खादीची वस्त्रे परिधान करून उपस्थिती लावली, ज्यातून त्यांनी भारताच्या आर्थिक स्वावलंबनाचा संदेश दिला.
- **वकिली आणि समाजसेवा:** व्यवसायाने वकील असलेल्या काकांनी वासुदेव बळवंत फडके यांचे वकीलपत्र घेतले होते. ब्रिटीश सरकारच्या दबावामुळे कोणीही हे काम स्वीकारायला तयार नव्हते, मात्र मोठ्या हिमतीने त्यांनी ही जबाबदारी पार पाडली.

- **दुष्काळ निवारण कार्य:** 1876-77 च्या भीषण दुष्काळात त्यांनी महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीची पाहणी केली आणि सरकारला मदतीसाठी भाग पाडले. त्यांनी दुष्काळग्रस्तांसाठी मदत फेऱ्या काढल्या आणि लोकांसाठी अन्नछत्रे सुरू केली.

वस्ताद लहुजी साळवे (इ.स. 1794 ते 1881)

लहुजी राघोजी साळवे हे महाराष्ट्रातील क्रांतीकारक विचारांचे आणि समाजसुधारणेला बळ देणारे एक महत्त्वाचे व्यक्तिमत्व होते:

- **शारीरिक शिक्षण आणि तालमी:** लहुजी साळवे यांनी पुण्यात गंज पेठेत आपली तालीम सुरू केली. या तालीममध्ये त्यांनी तरुणांना शारीरिक शिक्षण आणि शस्त्रास्त्रांचे प्रशिक्षण दिले. त्यांच्या तालमीत महात्मा फुले, वासुदेव बळवंत फडके आणि लोकमान्य टिळक यांसारख्या महापुरुषांनी प्रशिक्षण घेतले होते.
- **क्रांतीची प्रेरणा:** लहुजींच्या मनात इंग्रजांविरुद्ध प्रखर चीड होती. त्यांनी अनेक क्रांतीकारकांना आणि समाजसुधारकांना एकत्र आणण्याचे काम केले. "शिका आणि संघटित व्हा" हा विचार त्यांनी दलित बांधवांमध्ये रुजवला.
- **महात्मा फुलेंचे पाठीराखे:** महात्मा फुले यांनी जेव्हा अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचे कार्य सुरू केले, तेव्हा लहुजी साळवे यांनी त्यांना पूर्ण पाठिंबा दिला. फुले यांच्या कार्याला संरक्षण देण्याचे आणि दलितांना शिक्षणासाठी प्रेरित करण्याचे मोलाचे कार्य लहुजींनी केले.

डॉ. रा. गो. भांडारकर (इ.स. 1837 ते 1925)

रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर हे एक जागतिक कीर्तीचे प्राच्यविद्या पंडित आणि प्रार्थना समाजाचे खंदे पुरस्कर्ते होते. त्यांचे कार्य खालीलप्रमाणे आहे:

- **प्रार्थना समाजाचे नेतृत्व:** प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेत आणि प्रसारामध्ये डॉ. भांडारकर यांचा मोलाचा वाटा होता. त्यांनी समाजाला **तर्कशुद्ध आणि भक्तीप्रधान** धार्मिक अधिष्ठान मिळवून दिले. मूर्तीपूजा नाकारून त्यांनी उपनिषदांमधील एकेश्वरवादाचा पुरस्कार केला.
- **प्राच्यविद्या संशोधन:** डॉ. भांडारकर यांनी प्राचीन भारतीय इतिहासाचे शास्त्रशुद्ध संशोधन केले. त्यांनी संस्कृत भाषेचा गाढा अभ्यास केला होता आणि त्यांच्या या कार्यामुळे त्यांना जगभर प्रसिद्धी मिळाली. पुण्यातील '**भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर**' ही संस्था त्यांच्याच स्मरणार्थ स्थापन करण्यात आली आहे.

- **समाजसुधारणेचा दृष्टिकोन:** त्यांनी केवळ धर्मातच नव्हे, तर समाजातही सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले. बालविवाह, हुंडाबळी यांसारख्या प्रथांविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला आणि **विधवा विवाहाचे** समर्थन केले. त्यांनी स्वतः आपल्या विधवा मुलीचा पुनर्विवाह घडवून आणून समाजासमोर एक धैर्यशील उदाहरण ठेवले.
- **शैक्षणिक कार्य:** ते मुंबई विद्यापीठाचे पहिले भारतीय कुलगुरू होते. त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात अनेक महत्त्वाचे बदल घडवून आणले आणि संशोधनाला चालना दिली. 'अर्ली हिस्ट्री ऑफ डेक्कन' आणि 'वैष्णविज्ञान, शैविज्ञान अँड मायनर रिलिजियस सिस्टिम्स' हे त्यांचे ग्रंथ आजही इतिहासाचे महत्त्वाचे संदर्भ मानले जातात.

बहरामजी मलबारी (इ.स. 1853 ते 1912)

बहरामजी मलबारी हे पारशी समाजातील थोर समाजसुधारक असून त्यांनी प्रामुख्याने स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढा दिला:

- **बालविवाह विरोधी लढा:** मलबारी यांनी बालविवाहाच्या प्रथेविरुद्ध प्रखर चळवळ उभी केली. त्यांनी 1884 मध्ये '**नोट्स ऑन इन्फंट मॅरेज**' नावाचा एक टिपणीवजा ग्रंथ प्रसिद्ध केला, ज्यातून बालविवाहामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांचे वास्तव समाजासमोर मांडले.
- **संमती वयाचा कायदा (1891):** त्यांच्याच सततच्या पाठपुराव्यामुळे आणि प्रयत्नांमुळे ब्रिटीश सरकारने 1891 मध्ये '**एज ऑफ कन्सेन्ट**' (संमती वयाचा कायदा) संमत केला. या कायदानुसार मुलींचे लग्नाचे वय किमान 12 वर्षे निश्चित करण्यात आले. या कायद्याला सनातनी वर्गाकडून मोठा विरोध झाला, परंतु मलबारी आपल्या विचारांवर ठाम राहिले.
- **विधवा विवाहाचा पुरस्कार:** त्यांनी विधवांच्या दयनीय स्थितीबद्दल कळकळीने लिहिले. विधवांचा पुनर्विवाह व्हावा आणि त्यांना समाजात सन्मानाचे स्थान मिळावे, यासाठी त्यांनी 'इंडियन स्पेक्टेटर' या साप्ताहिकाच्या माध्यमातून सतत जनजागृती केली.
- **'सेवा सदन' ची स्थापना:** त्यांनी दयाराम गिडुमल यांच्या सहकार्याने मुंबईत '**सेवा सदन**' ही संस्था स्थापन केली. ही संस्था निराधार आणि पीडित स्त्रियांना आश्रय देणे, त्यांना शिक्षण देणे आणि स्वावलंबी बनवणे यासाठी कार्य करू लागली.

गोपाळ गणेश आगरकर (इ.स. 1856 ते 1895)

महाराष्ट्रातील बुद्धिप्रामाण्यवादी समाजसुधारकांचे शिरोमणी म्हणून गो. ग. आगरकर ओळखले जातात:

- **बुद्धिप्रामाण्यवाद आणि विवेकवाद:** "जे बुद्धीला पटेल तेच आचरणात आणावे," हा आगरकरांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. त्यांनी धर्मातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि अनिष्ट चालीरीतींवर **निर्भेदपणे आणि तर्कनिष्ठ** टीका केली. त्यांच्या मते, समाजसुधारणेचा पाया हा तर्कशुद्ध विचार असावा.
- **'सुधारक' वृत्तपत्राचे संपादन:** लोकमान्य टिळकांशी असलेल्या वैचारिक मतभेदामुळे त्यांनी 'केसरी'चे संपादकपद सोडले आणि 1888 मध्ये '**सुधारक**' हे स्वतःचे वृत्तपत्र सुरू केले. या वृत्तपत्रातून त्यांनी सामाजिक सुधारणांचे अग्रक्रम मांडले आणि समाजाला आधुनिकतेकडे नेण्याचा प्रयत्न केला.
- **स्त्री-शिक्षणाचे खंदे पुरस्कर्ते:** आगरकरांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाचा आणि त्यांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षण घ्यावे आणि स्वावलंबी व्हावे, असे त्यांचे ठाम मत होते. त्यांनी विधवा विवाहाचा आणि संमती वयाचाही जोरदार पाठिंबा दिला.
- **शैक्षणिक आणि संस्थात्मक कार्य:** त्यांनी लोकमान्य टिळक आणि चिपळूणकर यांच्या सहकार्याने 1880 मध्ये 'न्यू इंग्लिश स्कूल' आणि 1884 मध्ये 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना केली. त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजचे प्राचार्य म्हणूनही काम पाहिले, जिथे त्यांनी अनेक विद्यार्थी घडवले.
- **महत्त्वपूर्ण ग्रंथसंपदा:** त्यांच्या साहित्यात 'विकारविलसित' (शेक्सपिअरच्या 'हॅम्लेट'चे भाषांतर), 'डोंगरीच्या तुरुंगातील 101 दिवस' आणि 'शेटजी, भटजी व लाटजी' यांसारख्या महत्त्वाच्या कलाकृतींचा समावेश आहे.

पंडिता रमाबाई (इ.स. 1858 ते 1922)

पंडिता रमाबाई या महाराष्ट्रातील आणि भारतातील स्त्री-सुधारणेच्या इतिहासातील एक अलौकिक व्यक्तिमत्व होत्या. त्यांच्या कार्याचे आयाम खालीलप्रमाणे आहेत:

- **विद्वता आणि सन्मान:** रमाबाईंना त्यांच्या अफाट संस्कृत पांडित्यामुळे कलकत्ता येथे '**पंडिता**' आणि '**सरस्वती**' या पदव्या बहाल करण्यात आल्या. त्या काळात अशी पदवी मिळवणाऱ्या त्या पहिल्या महिला होत्या. त्यांनी प्राचीन शास्त्रांच्या आधारे स्त्रियांना धर्मने दिलेले अधिकार सिद्ध केले.
- **'आर्य महिला समाज' ची स्थापना:** 1882 मध्ये त्यांनी पुणे येथे '**आर्य महिला समाज**' ही संस्था स्थापन केली. स्त्रियांची स्थिती सुधारणे आणि त्यांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहित करणे हा या संस्थेचा मुख्य उद्देश होता. त्यांनी हंटर कमिशनसमोर साक्ष देताना स्त्रियांना वैद्यकीय शिक्षण देण्याची आग्रही मागणी केली.

- 'शारदा सदन' आणि 'मुक्तिसदन': रमाबाईंनी 1889 मध्ये मुंबईत (नंतर पुणे येथे स्थलांतरित) 'शारदा सदन' ही संस्था सुरू केली. ही संस्था विशेषतः निराश्रित विधवा आणि अनाथ मुलींच्या निवासासाठी आणि शिक्षणासाठी होती. पुढे त्यांनी केडगाव येथे 'मुक्तिसदन' स्थापन केले, जिथे शेकडो पीडित स्त्रियांना सन्मानाचे जीवन मिळाले.
- धार्मिक स्थित्यंतर आणि साहित्य: त्यांनी इंग्लंडमध्ये ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला, ज्याचा उद्देश केवळ स्त्रियांच्या कार्यासाठी आर्थिक मदत मिळवणे हा होता. त्यांनी 'द हाय कास्ट हिंदू वुमन' हा अत्यंत गाजलेला ग्रंथ लिहिला, ज्यातून हिंदू धर्मातील स्त्रियांच्या शोषणाचे वास्तव जगासमोर आणले. त्यांनी बायबलचे सोप्या मराठीत भाषांतरही केले.
- दुष्काळ निवारण कार्य: 1897 च्या भीषण दुष्काळात रमाबाईंनी शेकडो अनाथ मुले आणि स्त्रियांना आश्रय दिला. त्यांनी त्यांना केवळ अन्न दिले नाही, तर त्यांना विविध व्यवसायांचे प्रशिक्षण देऊन स्वावलंबी बनवले.

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे (इ.स. 1842 ते 1901)

न्यायमूर्ती रानडे यांना 'हिंदी अर्थशास्त्राचे जनक' आणि 'सनदशीर चळवळीचे मार्गदर्शक' मानले जाते. त्यांच्या कार्याचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

- मवाळ आणि सनदशीर विचारांचे प्रणेते: रानडे यांचा असा विश्वास होता की, सामाजिक सुधारणा केल्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्य टिकणार नाही. त्यांनी प्रार्थना समाजाच्या माध्यमातून एकेश्वरवादाचा आणि सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला. त्यांनी अत्यंत शांत आणि संयमी मार्गाने समाज परिवर्तनाचा प्रयत्न केला.
- आर्थिक राष्ट्रवादाचे जनक: त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सखोल अभ्यास करून 'एसेज ऑन इंडियन इकॉनॉमिक्स' हा ग्रंथ लिहिला. भारताच्या गरिबीचे मूळ कारण शेतीवरील वाढता भार आणि उद्योगांचा अभाव हे आहे, असे त्यांनी मांडले. त्यांनी स्वदेशीच्या कल्पनेला अर्थशास्त्रीय आधार दिला.
- संस्थात्मक जाळे: रानडे यांना 'संस्थांचे संस्थापक' म्हटले जाते. त्यांनी पुणे सार्वजनिक सभा, वक्तृत्वोत्तेजक सभा, 'प्रार्थना समाज' आणि 'भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस'च्या स्थापनेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी विविध क्षेत्रांत संस्था निर्माण करून समाज संघटित केला.
- सामाजिक परिषद (Social Conference): काँग्रेसच्या अधिवेशनासोबतच सामाजिक विषयांवर चर्चा करण्यासाठी त्यांनी 1887 मध्ये 'सामाजिक परिषद' सुरू केली. या परिषदेत बालविवाह बंदी, विधवा विवाह आणि स्त्री-शिक्षण यांवर ठराव संमत केले जात असत.

- ऐतिहासिक लेखन: त्यांनी 'राईज ऑफ द मराठा पॉवर' (मराठी सत्तेचा उत्कर्ष) हा ग्रंथ लिहून मराठ्यांचा इतिहास हा केवळ लुटालुटीचा इतिहास नसून तो राष्ट्रनिर्मितीचा प्रयत्न होता, हे जगाला पटवून दिले. त्यांच्या या लेखनाने भारतीयांमध्ये स्वाभिमान जागृत केला.

प्रार्थना समाज: तत्त्वे आणि कार्य

महाराष्ट्रातील धार्मिक सुधारणांच्या चळवळीत प्रार्थना समाजाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे:

- स्थापना आणि नेतृत्व: 31 मार्च 1867 रोजी मुंबईत दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, डॉ. आत्माराम पांडुरंग आणि वामन आबाजी मोडक यांनी प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. पुढे न्या. रानडे आणि डॉ. भांडारकर यांच्यामुळे या समाजाला वैचारिक बळ मिळाले.
- प्रमुख तत्त्वे:
 - 1) परमेश्वर एकच असून तो सर्व विश्वाचा निर्माता आहे.
 - 2) परमेश्वर हा सगुण नसून निर्गुण निराकार आहे.
 - 3) त्याची भक्ती हीच खरी प्रार्थना असून त्यासाठी मध्यस्थाची (पुरोहिताची) गरज नाही.
 - 4) सर्व माणसे त्याची लेकरे आहेत, म्हणून सर्वांनी बंधुभावाने वागावे.
- सामाजिक योगदान: प्रार्थना समाजाने केवळ भक्तीवर भर न देता प्रत्यक्ष समाजसुधारणेवर भर दिला. त्यांनी 'सुबोध पत्रिका' हे मुखपत्र चालवले. दलितोद्धारासाठी त्यांनी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन' सारख्या संस्थांना प्रेरणा दिली. त्यांनी अनाथालये, रात्रशाळा आणि स्त्री-शिक्षण संस्थांच्या माध्यमातून कार्य केले.

आर्य समाज: तत्त्वे आणि महाराष्ट्रातील योगदान

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्थापन केलेल्या 'आर्य समाजाने महाराष्ट्राच्या वैचारिक जडणघडणीत महत्त्वाची भूमिका बजावली.

- स्थापना आणि प्रसार: स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. 'वेदांकडे परत चला' (Go back to Vedas) हा त्यांचा मुख्य संदेश होता. त्यांनी 'सत्यार्थ प्रकाश' या ग्रंथातून आपल्या विचारांची मांडणी केली.
- आर्य समाजाची 10 तत्त्वे: 1) परमेश्वर हा सच्चिदानंद स्वरूप असून तो अनादी, अनंत, निराकार आणि सर्वशक्तिमान आहे. 2) वेद हे ईश्वरनिर्मित असून ते सर्व सत्याचे भांडार आहेत. 3) प्रत्येकाने सत्याचा स्वीकार करावा आणि असत्याचा त्याग करावा. 4) मानवाचे कल्याण करणे हाच धर्माचा मुख्य उद्देश असावा. 5) अज्ञानाचा नाश करून ज्ञानाचा प्रसार करणे हे प्रत्येकाचे ध्येय असावे.

- **शुद्धीकरण चळवळ:** आर्य समाजाने धर्मातरित झालेल्या हिंदूंना पुन्हा स्वधर्मात घेण्यासाठी 'शुद्धीकरण चळवळ' राबवली. ही त्या काळातील एक अत्यंत धाडसी पाऊल मानले जाते, ज्यामुळे हिंदू धर्माला एक नवीन संरक्षणात्मक कवच प्राप्त झाले.
- **शिक्षण आणि सामाजिक कार्य:** महाराष्ट्रात मुंबई, सोलापूर आणि कोल्हापूर येथे आर्य समाजाने शिक्षणाचे मोठे जाळे विणले. त्यांनी 'दयानंद अँग्लो वैदिक स्कूल'ची स्थापना केली आणि **गुरुकुल पद्धतीचा** पुरस्कार केला. त्यांनी जातीभेद आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध प्रखर लढा दिला.

सत्यशोधक समाज: क्रांतीकारी सामाजिक बदल

महात्मा जोतिबा फुले यांनी बहुजन समाजाच्या उत्थानासाठी सुरू केलेली ही एक महत्त्वाची चळवळ होती.

- **स्थापना आणि ब्रीदवाक्य:** 24 सप्टेंबर 1873 रोजी पुणे येथे 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना झाली. 'सर्वसाक्षी जगत्पती, त्याला नकोच मध्यस्ती' हे त्याचे ब्रीदवाक्य होते. ईश्वराची भक्ती करण्यासाठी कोणत्याही मध्यस्थाची किंवा पुरोहिताची गरज नाही, हे या समाजाचे मुख्य तत्त्व होते.
- **प्रमुख तत्त्वे:** 1) ईश्वर एकच असून तो निर्गुण व निराकार आहे. 2) सर्व माणसे एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत, त्यामुळे त्यांच्यात कोणताही भेद नसावा. 3) मनुष्याला श्रेष्ठत्व त्याच्या जातीमुळे नव्हे, तर त्याच्या गुणांमुळे प्राप्त होते. 4) पुनर्जन्म, कर्मकांड आणि श्राद्ध यांसारख्या गोष्टी अज्ञानमूलक आहेत. 5) कोणताही धर्मग्रंथ ईश्वरनिर्मित नसून तो मानवनिर्मित आहे.
- **पुरोहितशाहीला विरोध:** सत्यशोधक समाजाने लग्नासारख्या विधींमध्ये पुरोहिताशिवाय विधी करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी मराठीत मंगलाष्टके रचली, ज्यामुळे बहुजन समाजाचा आर्थिक शोषण थांबले.
- **बहुजन समाजाची जागृती:** या समाजाने दीन-दलित, कष्टकरी आणि शेतकरी वर्गांमध्ये स्वाभिमान जागृत केला. 'दीनबंधू' या साप्ताहिकाच्या माध्यमातून कृष्णराव भालेकर यांनी या विचारांचा प्रसार ग्रामीण भागात केला. पुढे छत्रपती शाहू महाराजांनी या चळवळीला राजाश्रय देऊन तिचे पुनरुज्जीवन केले.

सामाजिक परिषद (Social Conference)

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या राजकीय चळवळीला सामाजिक सुधारणेची जोड देण्यासाठी ही संस्था स्थापन करण्यात आली होती.

- **स्थापना आणि उद्देश:** न्यायमूर्ती रानडे यांनी 1887 मध्ये काँग्रेसच्या मद्रास अधिवेशनांतर 'सामाजिक परिषदेची' स्थापना केली. काँग्रेसने केवळ राजकीय प्रश्नांवर चर्चा न करता सामाजिक कुप्रथांवरही लक्ष द्यावे, असा रानडे यांचा आग्रह होता.

- **चर्चाविषय आणि सुधारणा:** या परिषदेत बालविवाह, विधवांची दयनीय स्थिती, केशवपन आणि अस्पृश्यता यांसारख्या विषयांवर ठराव संमत केले जात. समाजातील अनिष्ट चालीरीतींवर चर्चा करून त्या कशा दूर करता येतील, यावर विचारमंथन होत असे.
- **विरोध आणि संघर्ष:** काँग्रेसमधील जहाल मतवादी नेत्यांचा (उदा. टिळक) या परिषदेला विरोध होता. त्यांचे म्हणणे होते की, प्रथम राजकीय स्वातंत्र्य मिळवावे. यामुळे काँग्रेसच्या मांडवात ही परिषद घेण्यास विरोध झाला, परंतु रानडे यांनी आपले कार्य अविरत सुरू ठेवले.

19 व्या शतकातील महाराष्ट्रातील प्रबोधन हे केवळ धार्मिक बदलांपुरते मर्यादित नव्हते, तर ते समाजाच्या सर्वांगीण परिवर्तनाचे एक महान पर्व होते. नाना शंकरशेट, बाळशास्त्री जांभेकर, जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, आगरकर आणि रानडे यांसारख्या महापुरुषांनी आपल्या विचारांनी आणि कार्याने आधुनिक महाराष्ट्राचा पाया रचला. या सुधारकांनी लादलेली ही विचारांची शिदोरी आजही आपल्याला समता, न्याय आणि बंधुत्वाच्या मार्गावर चालण्यासाठी प्रेरणा देते. प्रबोधनाच्या या प्रक्रियेमुळेच महाराष्ट्र आज एक पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते.

1818 ते 1885 या कालखंडातील महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान आणि सशस्त्र उठावांचा

इतिहास

1818 मध्ये पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने ब्रिटिश सत्तेची पाळेमुळे घट्ट झाली. तथापि, ही परकीय सत्ता महाराष्ट्रातील जनतेने सहजासहजी स्वीकारली नाही. 1818 ते 1885 हा कालखंड महाराष्ट्राच्या इतिहासात अत्यंत स्थित्यंतराचा आणि संघर्षाचा मानला जातो. सुरुवातीला विस्थापित राज्यकर्ते, त्यानंतर शेतकरी, आदिवासी आणि शेवटी सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांनी ब्रिटिशांच्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला. माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टनने जरी रयतवारी पद्धत लागू करून प्रशासकीय घडी बसवण्याचा प्रयत्न केला, तरी ब्रिटिशांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि धार्मिक धोरणांमुळे समाजात तीव्र असंतोष निर्माण झाला. हा असंतोष उमाजी नाईक, रामोशी, भिल्ल, कोळी यांच्या सशस्त्र उठावांतून आणि पुढे वासुदेव बळवंत फडके यांच्या क्रांतिकारी कार्यातून प्रकट झाला, ज्याने भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेसाठी एक वैचारिक आणि संघर्षात्मक पार्श्वभूमी तयार केली.

महाराष्ट्रातील ब्रिटिश सत्तेविरुद्धच्या असंतोषाची कारणे आणि पार्श्वभूमी

महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेविरुद्ध झालेला उठाव हा केवळ एका घटनेचा परिणाम नव्हता, तर तो प्रदीर्घ काळापासून साचलेल्या अन्यायाचा उद्रेक होता. याची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

- **परकीय सत्तेबद्दलचा तिरस्कार:** ब्रिटिश हे केवळ राज्यकर्ते नसून ते एका परकीय संस्कृतीचे प्रतिनिधी होते. त्यांच्या राजकीय वर्चस्वामुळे भारतीयांचे स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्व हिरावले गेले आहे, अशी भावना सामान्य जनतेच्या मनात निर्माण झाली. यामुळे स्वकीय आणि परकीय असा संघर्ष सुरू होऊन जनतेमध्ये ब्रिटिशांबद्दल तीव्र द्वेष आणि तिरस्काराची भावना बळावली.
- **आर्थिक शोषणाचे धोरण:** ईस्ट इंडिया कंपनीचे संपूर्ण प्रशासन केवळ आर्थिक नफा मिळवण्याच्या उद्देशाने चालवले जात होते. ब्रिटिशांनी अमलात आणलेली रयतवारी पद्धत आणि करांचे वाढीव दर यामुळे शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडले. सातत्याने पडणारे दुष्काळ आणि त्या काळातही सक्तीने केली जाणारी शेतसारा वसुली यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था पूर्णपणे उद्ध्वस्त झाली.
- **धार्मिक आणि सामाजिक हस्तक्षेप:** ब्रिटिशांनी भारतात ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करण्यासाठी विशेष प्रोत्साहन दिले. भारतीय समाजातील सण, परंपरा, मूर्तीपूजा आणि सामाजिक रुढींवर त्यांनी टीकासत्र सोडले. यामुळे आपली संस्कृती आणि धर्म धोक्यात असल्याची भीती निर्माण झाली, परिणामी सनातनी आणि सामान्य जनतेने ब्रिटिशांविरोधात बंडाचे निशाण फडकवले.
- **विस्थापित संस्थानिकांचा असंतोष:** मराठा सत्तेच्या हासामुळे अनेक संस्थानिक, सरदार आणि वतनदार आपली सत्ता व अधिकार गमावून बसले. या सत्ताच्युत वर्गाने स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी रामोशी, भिल्ल आणि कोळी बांधवांना सोबत घेऊन ब्रिटिश सत्तेला सशस्त्र आव्हान देण्यास सुरुवात केली.
- **आदिवासी व भटक्या जमातींवरील अन्याय:** रामोशी, भिल्ल आणि कोळी यांसारख्या जमाती पारंपरिकरीत्या जंगलांवर अवलंबून होत्या आणि संरक्षणाचे काम करत होत्या. ब्रिटिशांनी त्यांचे पारंपरिक अधिकार काढून घेतले आणि त्यांच्यावर गुन्हेगारी जमाती असा शिक्का मारला. त्यांच्या स्वतंत्र वृत्तीवर गदा आल्यामुळे या जमातींनी ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग अवलंबला.

- **शेतकरी वर्गाची दयनीय अवस्था:** निसर्गाची अवकृपा, सततचे दुष्काळ आणि सावकारी पाश यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी झाला होता. ब्रिटिश सरकारने शेतकऱ्यांना दिलासा देण्याऐवजी त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले. जेव्हा जगण्याचे सर्व मार्ग बंद झाले, तेव्हा शेतकऱ्यांनी सरकारविरोधी उठाव करण्याशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय शिल्लक उरला नाही.
- **वासुदेव बळवंत फडके यांची प्रेरणा:** आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांनी ब्रिटिशांच्या अमानुष जुलमी धोरणांना विरोध करण्यासाठी सशस्त्र क्रांतीचा विचार मांडला. त्यांच्या कार्यामुळे महाराष्ट्रातील तरुणांना आणि विविध जमातींना संघटित होऊन लढण्याची एक नवी दिशा व स्फूर्ती मिळाली.
- **ब्रिटिश प्रशासकीय यंत्रणेतील दोष:** नवीन न्यायालयीन पद्धत आणि पोलीस यंत्रणा ही भारतीयांसाठी अत्यंत क्लिष्ट आणि खर्चिक होती. सामान्य माणसाला न्याय मिळण्याऐवजी पिळवणूक जास्त होत असे. या अन्यायी प्रशासकीय चौकटीविरुद्ध समाजात प्रचंड अस्वस्थता पसरली होती.
- **महसूल वसुलीतील सक्ती:** दुष्काळ असूनही महसूल माफ न करता तो लष्करी बळाचा वापर करून वसूल केला जात असे. शेतकऱ्यांच्या जमिनी जप्त करणे आणि त्यांना भूमिहीन करणे या ब्रिटिशांच्या कृत्यामुळे ग्रामीण भागात उठावासाठी पोषक वातावरण तयार झाले.

रामोशी, कोळी आणि भिल्ल जमातींचे सशस्त्र उठाव

महाराष्ट्रातील ब्रिटिश सत्तेला सुरुवातीच्या काळात सर्वात मोठे आव्हान सह्याद्रीच्या डोंगररांगांमध्ये राहणाऱ्या जमातींनी दिले. या उठावांचे स्वरूप स्थानिक असले तरी त्यांचा प्रभाव व्यापक होता.

जमात	प्रमुख क्षेत्र	प्रमुख नेतृत्व	उठावाचे मुख्य कारण
रामोशी	पुणे, सातारा, पुरंदर	उमाजी नाईक	वतने रद्द करणे, बेरोजगारी, महसूल सक्ती
कोळी	सह्याद्री, अहमदनगर, पुणे	रामजी भांगडिया	किल्ल्यांचे संरक्षण अधिकार काढणे, बेरोजगारी
भिल्ल	खानदेश, सातपुडा	सातू, हिरिया, सेवाराम	जंगल अधिकार नाकारणे, आर्थिक शोषण

आद्य क्रांतिकारक उमाजी नाईक आणि रामोशी समाजाचा लढा
महाराष्ट्रातील ब्रिटिश सत्तेला सशस्त्र आव्हान देणाऱ्यांमध्ये रामोशी समाज अग्रगण्य होता. या समाजाचे नेतृत्व उमाजी नाईक यांनी केले, ज्यांनी ब्रिटिशांच्या नाकी नऊ आणले होते.

- **रामोशी समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:** रामोशी समाज हा प्रामुख्याने **सह्याद्रीच्या डोंगररांगांमध्ये** आणि पुणे, सातारा परिसरात वास्तव्यास होता. हे लोक स्वतःला **'रामवंशी'** म्हणून घेत, तर काही तज्ज्ञांच्या मते 'रानवंशी' (रानात राहणारे) या शब्दावरून रामोशी हा शब्द रूढ झाला. हे लोक शरीराने अत्यंत बळकट, धाडसी आणि **स्वतंत्र प्रवृत्तीचे** होते. निजामशाहीत शोरापूरच्या राजाला आपला प्रमुख मानणारे हे लोक आपल्या नावापुढे **'नाईक'** ही संज्ञा लावत असत.
- **उमाजी नाईक यांचा अल्पपरिचय:** उमाजी नाईक यांचा जन्म पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यातील **भिवरी गावात 7 सप्टेंबर 1791** रोजी झाला. त्यांचे वडील दादजी नाईक हे पुरंदर किल्ल्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी सांभाळत असत. लहानपणापासूनच उमाजींना किल्ल्यांचे व्यवस्थापन आणि शस्त्रास्त्रांचे शिक्षण मिळाले होते. उमाजींचे व्यक्तिमत्व **रुबाबदार आणि करारी** होते; इतिहासकार सदाशिव आठवले यांच्या मते, त्यांची उंची 162 सेमी होती आणि त्यांचा चेहरा सौम्य पण प्रसन्न होता.
- **उठावाची मूळ कारणे आणि वतन जप्ती:** पेशवाईच्या काळात रामोशी समाजाकडे किल्ल्यांचे संरक्षण आणि **गावांचा महसूल** गोळा करण्याचे अधिकार होते. मात्र, ब्रिटिशांनी सत्ता हातात घेताच रामोशी लोकांच्या नोकऱ्या काढून घेतल्या आणि त्यांची **पारंपरिक वतने व इनामे जप्त** केली. उदरनिर्वाहाचे साधन हिरावले गेल्यामुळे या समाजात प्रचंड असंतोष निर्माण झाला. आपली उपजीविका चालवण्यासाठी आणि अन्यायाचा बदला घेण्यासाठी उमाजी नाईक यांनी **दरोडे टाकून** ब्रिटिश कायदेव्यवस्थेला आव्हान देण्यास सुरुवात केली.
- **सुरुवातीचा संघर्ष आणि कैद:** इ.स. 1818 मध्ये भोर जवळील **'विंग' गावात** दरोडा टाकत असताना उमाजी नाईक प्रथम इंग्रजांच्या तावडीत सापडले. त्यांना काही काळ तुरुंगवास भोगावा लागला, परंतु या काळात त्यांनी खचून न जाता **अक्षर ओळख** करून घेतली आणि अधिक संघटितपणे लढण्याची जिद्द निर्माण केली. तुरुंगातून सुटल्यानंतर त्यांनी विखुरलेल्या रामोशी समाजाला एकत्र केले आणि आपल्या भावांच्या (अमृता व विठू नाईक) मदतीने **लष्करी खजिना लुटून** ब्रिटिशांना मोठा आर्थिक फटका दिला.

- **उमाजी नाईक यांचा जाहीरनामा आणि प्रति-सरकार:** उमाजी नाईक यांनी केवळ दरोडे टाकले नाहीत, तर त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध एक **राजकीय युद्ध** पुकारले होते. त्यांनी स्वतःला **'राजे'** म्हणवून घेण्यास सुरुवात केली आणि स्वतःचा स्वतंत्र दरबार भरवला. त्यांनी जनतेला आवाहन केले की, "इंग्रजांना महसूल देऊ नका आणि त्यांच्या नोकऱ्या सोडा." उमाजींच्या या **बंडखोर वृत्तीमुळे** सामान्य जनतेला त्यांच्यात एक तारणहार दिसू लागला आणि लोक त्यांना साथ देऊ लागले.
- **ब्रिटिश अधिकारी कॅप्टन रॉबर्टसन यांचे धोरण:** उमाजींचा वाढता प्रभाव पाहून पुण्याचे कलेक्टर कॅप्टन रॉबर्टसन यांनी त्यांना रोखण्यासाठी 15 डिसेंबर 1827 रोजी एक **जाहीरनामा** काढला. या जाहीरनाम्यानुसार, उमाजींना मदत करणाऱ्यांना कठोर शिक्षा आणि त्यांना पकडून देणाऱ्यांना **5000 रुपये बक्षिस** जाहीर करण्यात आले. ब्रिटिशांनी उमाजींच्या कुटुंबालाही ओलीस ठेवले, जेणेकरून ते शरण येतील. मात्र, उमाजींनी या दडपशाहीला न झुकता आपला लढा अधिक तीव्र केला.
- **उमाजींची प्रति-धोरणे आणि प्रहार:** कलेक्टर रॉबर्टसनच्या जाहीरनाम्याला उत्तर म्हणून उमाजी नाईक यांनी स्वतःचा प्रति-जाहीरनामा काढला. त्यांनी जाहीर केले की, "जो कोणी इंग्रजांना महसूल भरेल किंवा त्यांना मदत करेल, त्याला **कठोर शासन** केले जाईल." उमाजींनी थेट ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना ठार मारण्याच्या धमक्या दिल्या आणि अनेक ठिकाणी **सरकारी कचेऱ्यांवर हल्ले** चढवले. यामुळे इंग्रजी राजवटीत भीतीचे वातावरण निर्माण झाले आणि त्यांची प्रशासकीय यंत्रणा कोलमडली.
- **गनिमी कावा आणि संघर्षाची रणनीती:** उमाजी नाईक हे **गनिमी काव्याचे** (Guerrilla Warfare) निष्णात होते. त्यांनी सातारा, सांगली, कोल्हापूर आणि सोलापूर या भागात इंग्रजांना जेरीस आणले. डोंगर-दऱ्यांची माहिती असल्यामुळे ते इंग्रजांना गुंगारा देण्यात यशस्वी होत असत. त्यांनी **शेतकऱ्यांना आणि गरिबांना** मदत केल्यामुळे त्यांना गुप्त माहिती पुरवणारे लोकांचे मोठे जाळे तयार झाले होते, ज्यामुळे ब्रिटिश अधिकारी त्यांना पकडण्यात वारंवार अपयशी ठरत होते.
- **विश्वासघात आणि अंतिम बलिदान:** उमाजी नाईक यांना पकडण्यासाठी ब्रिटिशांनी अखेर फोडाफोडीचे राजकारण केले. उमाजींचेच काही विश्वासू सहकारी काळू आणि नाना यांनी **मिळणाऱ्या बक्षिसाच्या आमिषाने** त्यांचा विश्वासघात केला. 15 डिसेंबर 1831 रोजी पुण्याजवळील **उतरोली येथे** उमाजी नाईक यांना पकडण्यात आले. त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला चालवून **3 फेब्रुवारी 1832** रोजी पुण्याच्या खडकमाळ आळी येथील मामलेदार कचेरीच्या आवारात त्यांना फाशी देण्यात आली.

महाराष्ट्रातील कोळी जमातीचे सशस्त्र उठाव

कोळी जमात ही प्रामुख्याने सह्याद्रीच्या डोंगररांगा, अहमदनगर, पुणे आणि कोकण भागात वास्तव्यास होती. या जमातीचा उठाव हा तीन वेगवेगळ्या टप्प्यांत झाला, ज्याने ब्रिटिश सत्तेला मोठ्या प्रमाणावर हादरे दिले.

- **उठावाची पार्श्वभूमी आणि आर्थिक कारणे:** कोळी बांधव हे पारंपरिकरीत्या किल्ल्यांच्या बंदोबस्ताचे काम करत असत. पेशवाईच्या काळात त्यांना या कामाबद्दल वतने आणि जमिनी मिळाल्या होत्या. मात्र, ब्रिटिशांनी सत्ता हातात घेताच किल्ल्यांची व्यवस्था बदलली आणि कोळ्यांच्या नोकऱ्या काढून घेतल्या. यामुळे त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली. शेतीवर उदरनिर्वाह करणे कठीण झाल्यामुळे त्यांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात शस्त्रे उचलली.
- **पहिला टप्पा (1824 ते 1830):** कोळ्यांच्या संघर्षाचा पहिला मोठा उठाव 1824 मध्ये मुंबई आणि पुण्याजवळील भागात झाला. या उठावाचे नेतृत्व रामजी भांगडिया यांनी केले. रामजी हे सुरुवातीला पोलीस दलात होते, पण सरकारी धोरणांमुळे त्यांनी राजीनामा देऊन उठाव केला. त्यांनी ब्रिटिशांना महसूल देण्यास नकार दिला आणि अनेक सरकारी कचेऱ्यांवर हल्ले केले. 1830 मध्ये कॅप्टन अलेक्झांडर व मॅकिंतोष यांनी हा उठाव दडपून टाकला.
- **दुसरा टप्पा (1839):** 1839 मध्ये पुण्याजवळील भागात कोळ्यांनी पुन्हा एकदा बंड पुकारले. यावेळी त्यांनी दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांना पुन्हा गादीवर बसवण्याची घोषणा केली. त्यांनी सरकारी तिजोरीवर (घोडनदी येथे) हल्ला करून ती लुटली. मात्र, ब्रिटिशांनी मोठ्या लष्करी बळाचा वापर करून 150 कोळ्यांना पकडले आणि त्यातील अनेकांना फाशीची शिक्षा दिली, ज्यामुळे हा उठाव तात्पुरता शांत झाला.
- **तिसरा टप्पा (1844 ते 1848):** हा सर्वात तीव्र उठाव होता, ज्याचे नेतृत्व पुन्हा रामजी भांगडिया यांनी केले. या उठावाने पुणे, सातारा आणि पुरंदर भागात ब्रिटिशांना जेरीस आणले. रामजी भांगडिया यांना पकडणे ब्रिटिशांना कठीण जात होते, कारण त्यांना स्थानिक जनतेचा पूर्ण पाठिंबा होता. अखेर 1848 मध्ये रामजींना पकडण्यात आले, ज्यामुळे कोळ्यांचा हा दीर्घकालीन संघर्ष थंडावला.

खानदेशातील भिल्ल जमातीचे उठाव

खानदेशातील भिल्ल हे अत्यंत लढाऊ आणि स्वतंत्र वृत्तीचे होते. त्यांनी 1818 पासून ते 1857 पर्यंत वेळोवेळी ब्रिटिशांना तीव्र विरोध केला.

- **असंतोषाची कारणे:** भिल्ल समाज प्रामुख्याने सातपुडा, विंध्य आणि सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांमध्ये राहत असे. जंगलातील उत्पादने आणि शेती हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता. ब्रिटिशांनी जंगलांवर नवीन निर्बंध लादले आणि भिल्लांच्या पारंपरिक अधिकारांवर गदा आणली. तसेच, सावकारी पाश आणि आर्थिक शोषण यामुळे भिल्ल समाज चिडला होता.
- **सातू आणि हिरिया यांचा उठाव (1818):** पेशवाई संपल्यानंतर लगेचच खानदेशात सातू आणि हिरिया या भिल्ल नेत्यांनी उठाव केला. त्यांनी ब्रिटिशांचा खजिना लुटला आणि डोंगराळ भागात आपले प्रति-सरकार स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. कॅप्टन ब्रिजने हा उठाव दडपण्यासाठी भिल्लांची रसद तोडली, तरीही हा संघर्ष काही काळ चालूच राहिला.
- **कुंवर जिवाजी आणि सेवाराम यांचा लढा:** 1822 मध्ये हिरियाच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा उठाव झाला. त्यानंतर 1825 मध्ये सेवाराम घिसाडी याने भिल्लांना एकत्र करून सातमाळा डोंगररांगांमध्ये ब्रिटिशांना आव्हान दिले. सेवारामला पकडण्यासाठी ब्रिटिशांनी कॅप्टन ब्रिज आणि लेफ्टनंट ऑट्रम यांची नियुक्ती केली. ऑट्रमने भिल्लांचा विश्वास जिंकण्यासाठी त्यांना सैन्यात भरती करण्याचे धोरण अवलंबले.
- **लेफ्टनंट ऑट्रमचे धोरण आणि पुनर्वसन:** ऑट्रमने ओळखले की केवळ बळाने भिल्लांना जिंकता येणार नाही. म्हणून त्याने त्यांना माफी जाहीर केली, जमिनी दिल्या आणि त्यांच्यासाठी 'भिल्ल कोअर' नावाचे लष्करी पथक उभारले. मात्र, तरीही भिल्लांचा एक गट स्वाभिमानासाठी ब्रिटिशांविरुद्ध लढतच राहिला.
- **1857 च्या उठावातील सहभाग:** भिल्लांच्या संघर्षाचा सर्वोच्च बिंदू 1857 च्या स्वातंत्र्यसमरात पाहायला मिळाला. काजीसिंग (Kajisingh) यांच्या नेतृत्वाखाली सातपुडा भागात हजारो भिल्ल एकत्र आले. त्यांनी सातपुड्यातील डोंगरातून ब्रिटिशांवर हल्ले केले आणि सरकारी खजिना लुटला. हा उठाव दडपण्यासाठी ब्रिटिशांना अवाढव्य सैन्य वापरावे लागले.

आदिवासी व भटक्या जमातींच्या उठावांचे ऐतिहासिक महत्त्व

हे उठाव केवळ स्थानिक स्वरूपाचे नव्हते, तर त्यांनी ब्रिटिश सत्तेच्या नैतिक अधिकाराला सुरुंग लावला होता.

- **गनिमी काव्याचा प्रभावी वापर:** डोंगर-दऱ्यांच्या भौगोलिक रचनेचा वापर करून कोळी आणि भिल्लांनी ब्रिटिशांच्या प्रशिक्षित लष्कराला वारंवार चकवले.
- **लोकसहभाग आणि गुप्तता:** स्थानिक जनतेने या बंडखोरांना अन्न आणि आश्रय पुरवला. इंग्रजांना गुप्त माहिती मिळवणे अशक्य झाले होते, कारण जनता आपल्या नेत्यांशी एकनिष्ठ होती.

- **पुढील क्रांतीची बीजे:** या उठावांनी हे सिद्ध केले की परकीय सत्तेविरुद्ध सशस्त्र लढा दिला जाऊ शकतो. याच प्रेरणेतून पुढे **वासुदेव बळवंत फडके** यांनी आपली क्रांतीची धुरा सांभाळली.

1857 चा स्वातंत्र्यसमर आणि महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव

1857 चा उठाव हा भारतीय इतिहासातील ब्रिटीश राजवटीविरुद्धचा सर्वात मोठा आणि व्यापक सशस्त्र संघर्ष होता. स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांनी याला '**पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध**' असे संबोधले. उत्तर भारताप्रमाणेच महाराष्ट्रातही याचे तीव्र पडसाद उमटले, ज्याचे नेतृत्व विविध समाजघटकांनी केले.

- **सातारा येथील रंगो बापूजी गुप्ते यांचा लढा:** सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह महाराज यांची गादी ब्रिटिशांनी बेकायदेशीरपणे जप्त केली होती. ही गादी परत मिळवण्यासाठी त्यांचे निष्ठावान कारभारी **रंगो बापूजी गुप्ते** इंग्लंडला गेले होते. तिथे यश न मिळाल्याने त्यांनी परत येऊन सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग निवडला. त्यांनी कोल्हापूर, पंढरपूर आणि बेळगाव भागातील **रामोशी, कोळी व मांग** समाजाच्या लोकांना एकत्र करून ब्रिटिशांविरुद्ध सैन्य उभारले. मात्र, फितुरीमुळे त्यांचा हा कट उघडकीस आला आणि ब्रिटिशांनी अनेक क्रांतिकारकांना फाशी दिली, तर रंगो बापूजी भूमिगत झाले.
- **कोल्हापूर येथील सैनिकी उठाव:** कोल्हापूर हे उठावाचे दक्षिण महाराष्ट्रातील प्रमुख केंद्र होते. 11 जुलै 1857 च्या रात्री **27 व्या रेजिमेंटमधील** भारतीय सैनिकांनी बंड पुकारले. त्यांनी सरकारी तिजोरी ताब्यात घेतली आणि युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या घरांवर हल्ले चढवले. ब्रिटिशांनी हा उठाव दडपण्यासाठी बेळगाव आणि पुण्याहून जादा कुमक मागवली. **लेफ्टनंट जेकब** याने क्रूरतेने या उठावाचा बीमोड केला आणि अनेक सैनिकांना तोफेच्या तोंडी दिले.
- **नाशिक आणि पेठ येथील कोळ्यांचा उठाव:** नाशिक जिल्ह्यातील पेठ या ठिकाणी कोळ्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध उघड संघर्ष केला. पेठचा राजा **भगवंतराव नीळकंठराव** हा या उठावाचा मुख्य सूत्रधार होता. 6 डिसेंबर 1857 रोजी कोळी लोकांनी हरसूलच्या बाजारावर हल्ला केला आणि सरकारी खजिना लुटला. ब्रिटिशांनी शेवटी राजा भगवंतराव यांना पकडून **सार्वजनिकरीत्या फाशी** दिली, जेणेकरून जनतेत दहशत निर्माण होईल.
- **खानदेशातील भिल्लांचे योगदान:** खानदेशात भिल्लांनी पुन्हा एकदा मोठे बंड केले. **काजीसिंग (Kajisingh)** यांच्या नेतृत्वाखाली सुमारे 1500 भिल्ल एकत्र आले. त्यांनी सातपुडा डोंगररांगांचा आश्रय घेऊन ब्रिटीश लष्कराला जेरीस आणले. ब्रिटीश अधिकारी **कॅप्टन इव्हान्स** आणि भिल्ल यांच्यात **अंबापाणी** येथे भीषण लढाई झाली. या लढाईत भिल्ल महिलांनीही मोठ्या धैर्याने सहभाग घेतला होता.

- **जमखिंडी आणि मुधोळ येथील उठाव:** जमखिंडी संस्थानातील पटवर्धन राजे उठावाच्या तयारीत होते, परंतु ब्रिटिशांनी त्यांना आधीच अटक केली. मुधोळमध्ये **बेरड जमातीने** शस्त्रास्त्र कायद्याविरुद्ध (Disarmament Act) बंड केले. 'हळगळी' या गावी बेरडांनी ब्रिटीश सैन्याशी निकराची झुंज दिली. ब्रिटिशांनी हे गाव पेटवून दिले आणि क्रूरपणे हा उठाव दडपून टाकला.
- **नागपूर येथील कट आणि उठाव:** नागपूरमध्येही 1857 च्या उठावाचे नियोजन झाले होते. इंग्रजांच्या सैन्यातील काही तुकड्यांनी **सीताबर्डीचा किल्ला** ताब्यात घेण्याचे ठरवले होते. उठावाचा संकेत म्हणून रात्री 12 वाजता आकाशात **रंगीत शोभेची दारू** उडवण्याचे ठरले होते. मात्र, एका फितुरामुळे हा कट वेळेआधीच उघड झाला आणि ब्रिटीश रेसिडेंटने उठावकर्त्यांना अटक करून फासावर लटकवले.
- **औरंगाबाद येथील सैनिकी उठाव:** औरंगाबादमध्ये हैदराबाद इन्फंट्रीच्या सैनिकांनी उठाव केला. हे सैनिक दिल्लीच्या बादशहाला आपला नेता मानत होते. त्यांनी छावणीवर ताबा मिळवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु **कॅप्टन अबॉट** याने मोठ्या सैन्यासह हा उठाव चिरडून टाकला. अनेक सैनिकांना अटक करून त्यांच्यावर लष्करी न्यायालयात खटले चालवण्यात आले.
- **उठावाचे अपयश आणि त्याचे परिणाम:** महाराष्ट्रातील हे सर्व उठाव स्थानिक स्वरूपाचे होते आणि त्यांच्यात **नियोजनाचा अभाव** होता. ब्रिटिशांकडे आधुनिक शस्त्रास्त्रे आणि दळणवळणाची साधने (तारयंत्र व रेल्वे) असल्यामुळे त्यांनी हे उठाव एक-एक करून मोडून काढले. तरीही, या संघर्षांनी महाराष्ट्रातील जनतेच्या मनात **स्वातंत्र्याची ज्योत** प्रज्वलित ठेवली, ज्याचा परिपाक पुढे वासुदेव बळवंत फडके यांच्या कार्यामध्ये झाला.

महाराष्ट्रातील शेतकरी उठाव आणि दख्खनचे दंगे (1875)

ब्रिटीश राजवटीतील अन्यायी शेतसारा पद्धती आणि सावकारी पाश यांच्याविरुद्ध महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी दिलेला हा लढा भारतीय शेतकरी चळवळीच्या इतिहासात मैलाचा दगड ठरला.

- **उठावाची सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी:** ब्रिटीश सत्तेच्या आगमनानंतर ग्रामीण महाराष्ट्रात **रयतवारी पद्धत** लागू झाली. यामध्ये शेतकरी थेट सरकारला जबाबदार होता, परंतु शेतसारा हा पैशाच्या स्वरूपात आणि अत्यंत जास्त होता. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे पीक न आल्यास शेतकरी सारा भरण्यासाठी **मारवाडी आणि गुजराती सावकारांकडून** कर्ज घेऊ लागला. यातून शेतकरी कायमस्वरूपी कर्जाच्या खाईत लोटला गेला.

- **शेतकऱ्यांच्या असंतोषाची प्रमुख कारणे:** डॉक्टर डी. एन. धनगरे यांच्या मते, 1871-72 मधील पावसाचे अत्यल्प प्रमाण आणि धान्याच्या वाढलेल्या किमती यामुळे शेतकऱ्यांचे हाल झाले. शेतीसाठी लागणाऱ्या मजुरीचे दर वाढले, पण उत्पन्नाचे स्रोत घटले. अशा परिस्थितीत ब्रिटीश सरकारने शेतसारा कमी करण्याऐवजी तो **वाढवला**, ज्यामुळे पुणे, सोलापूर, सातारा आणि अहमदनगर या भागांतील शेतकऱ्यांचा संयम सुटला.
- **उठावाचा प्रारंभ आणि विस्तार:** उठावाची ठिणगी मे 1875 मध्ये पुणे जिल्ह्यातील इंदापूर तालुक्यातील '**कर्धे**' (**Kardhe**) या गावी पडली. मारवाडी सावकाराने एका स्थानिक शेतकऱ्याची जमीन हडप केल्यामुळे गावकऱ्यांनी त्या सावकारावर बहिष्कार टाकला. हा वणवा हळूहळू शिरूर, आंबेगाव, हवेली, पाबळ आणि पारनेर परिसरात पसरला. अहमदनगर जिल्ह्यातील **कर्जत आणि श्रीगोंदा** या ठिकाणीही मोठे उठाव झाले.
- **उठावाचे स्वरूप आणि कार्यपद्धती:** शेतकऱ्यांचे मुख्य लक्ष **सावकारांकडील कर्जरोखे (Bond Papers)** मिळवणे हे होते. शेतकरी मोठ्या संख्येने सावकारांच्या घरांवर हल्ले करत, त्यांच्या घराची झडती घेत आणि कर्जाची सर्व कागदपत्रे सार्वजनिकरीत्या **होळी करून जाळत** असत. या उठावाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये केवळ सावकारांच्या मालमत्तेवर हल्ला केला जाई, पण कोणाचीही हत्या किंवा शारीरिक इजा करण्याचे प्रमाण अत्यल्प होते.
- **सरकारची दडपशाही आणि चौकशी:** उठावाचे गांभीर्य पाहून ब्रिटीश सरकारने लष्करी बळाचा वापर केला. हजारो शेतकऱ्यांना अटक करण्यात आली. मात्र, या उठावाच्या मूळ कारणांचा शोध घेण्यासाठी सरकारने '**दख्खन दंगा आयोग**' (**Deccan Riots Commission**) नेमला. या आयोगाच्या अहवालात मान्य करण्यात आले की, वाढलेला शेतसारा आणि सावकारी शोषण हेच उठावाचे मूळ कारण आहे.
- **दख्खन शेतकरी साहाय्यता कायदा (1879):** शेतकरी आयोगाच्या शिफारशीनुसार 1879 मध्ये ब्रिटीश सरकारने '**दख्खन शेतकरी मदत कायदा**' (**Deccan Agriculturists' Relief Act**) मंजूर केला. या कायदानुसार, शेतकऱ्यांच्या जमिनी सावकारांकडे सहजासहजी हस्तांतरित होऊ शकणार नाहीत, अशी तरतूद करण्यात आली. तसेच कर्जबाजारी शेतकऱ्यांना न्यायालयात संरक्षण मिळवून देण्याचे प्रयत्न झाले.

सांख्यिकी तक्ता: दख्खनच्या दंग्यांचा विस्तार

जिल्हा	प्रमुख तालुके	उठावाचे स्वरूप
पुणे	शिरूर, इंदापूर, हवेली, पाबळ	कर्जरोखे जाळणे, सावकारांवर बहिष्कार
अहमदनगर	कर्जत, श्रीगोंदा, पारनेर	धान्यलूट, सावकारांच्या घरांवर हल्ले
सोलापूर	करमाळा, सोलापूर शहर	सारा भरण्यास नकार, सरकारी यंत्रणेला विरोध

- **उठावाचे ऐतिहासिक परिणाम:** या दंग्यांनी सिद्ध केले की ग्रामीण भागातील शांतता केवळ वरवरची आहे. या उठावामुळे पुण्याच्या **सार्वजनिक सभेसारख्या** संस्थांना शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर काम करण्याची प्रेरणा मिळाली. न्या. महादेव गोविंद रानडे आणि इतर समाजधुरिणांनी शेतकऱ्यांच्या बाजूने आवाज उठवला, ज्यामुळे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला **राजकीय स्वरूप** प्राप्त झाले.

आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचा सशस्त्र क्रांतीचा लढा

- भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात सशस्त्र क्रांतीचे जनक म्हणून वासुदेव बळवंत फडके यांना ओळखले जाते. त्यांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात पहिला संघटित सशस्त्र उठाव घडवून आणला.
- **पार्श्वभूमी आणि बालपण:** वासुदेव बळवंत फडके यांचा जन्म **4 नोव्हेंबर 1845** रोजी रायगड जिल्ह्यातील **शिरदोण** येथे एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. त्यांचे बालपण पनवेल जवळील कर्नाळा किल्ल्याच्या परिसरात गेले, ज्यामुळे त्यांच्या मनात साहसी वृत्ती आणि गड-किल्ल्यांबद्दल प्रेम निर्माण झाले. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण कल्याण येथे झाले, परंतु घरच्या आर्थिक ओढग्रस्तीमुळे त्यांना शिक्षण अर्धवट सोडून नोकरी करावी लागली.
- **नोकरी आणि ब्रिटीश अन्यायाचा अनुभव:** वासुदेव बळवंत फडके यांनी सुरुवातीला रेल्वे खात्यात आणि नंतर पुण्याच्या **लष्करी लेखा विभागात (Military Finance Office)** लिपिक म्हणून नोकरी केली. या नोकरीच्या काळात त्यांना ब्रिटीश अधिकाऱ्यांकडून भारतीयांना मिळणारी हीन वागणूक आणि अपमान सहन करावा लागला. त्यांच्या मनात ब्रिटीश सत्तेबद्दलचा तिरस्कार याच काळात वाढीस लागला.
- **क्रांतिकारी विचारांची ठिणगी:** फडकेंच्या जीवनातील एक अत्यंत महत्त्वाची घटना म्हणजे त्यांच्या आईचा मृत्यू. आई आजारी असताना त्यांनी रजेसाठी अर्ज केला होता, परंतु ब्रिटीश अधिकाऱ्याने त्यांना **रजा नाकारली**. जेव्हा ते गावी पोहोचले, तेव्हा त्यांच्या आईचे अंत्यविधी आटोपले होते. या वैयक्तिक अन्यायामुळे त्यांना जाणीव झाली की, ही परकीय सत्ता भारतीयांच्या भावनांची कसलीही किंमत ठेवत नाही. त्यांनी त्याच वेळी ही सत्ता उलथवून लावण्याची शपथ घेतली.

- **लोकजागृती आणि स्वदेशीचा पुरस्कार:** सशस्त्र क्रांती करण्यापूर्वी फडके यांनी लोकजागृतीचे प्रयत्न केले. त्यांनी पुण्यात 'एक्यवर्धिनी सभा' स्थापन केली. तसेच समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी 'पूना नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशन' (आजची महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटी) ही शाळा सुरू केली. त्यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला आणि परकीय वस्तूवर बहिष्कार घालण्याचे आवाहन केले. मात्र, केवळ भाषणांनी स्वातंत्र्य मिळणार नाही, अशी त्यांची धारणा झाली.
- **रामोशी आणि अन्य जमातींचे संघटन:** सुशिक्षित मध्यमवर्ग केवळ चर्चा करण्यात धन्यता मानत होता, हे पाहून फडके यांनी समाजातील दुर्बल पण लढाऊ घटकांकडे लक्ष वळवले. त्यांनी पुणे आणि सातारा परिसरातील **रामोशी, कोळी, भिल्ल, मातंग आणि मुस्लिम** तरुणांना एकत्र केले. रामोशी समाजाचे नेतृत्व **दौलतराव नाईक** यांनी केले, जे फडकेचे मुख्य सहकारी बनले.
- **क्रांतीसाठी निधी संकलन आणि दरोडे:** शस्त्रे खरेदी करण्यासाठी आणि सैन्य उभे करण्यासाठी पैशांची गरज होती. यासाठी फडकेंनी सरकारी खजिना किंवा श्रीमंत सावकारांवर दरोडे टाकण्याचा मार्ग अवलंबला. 1879 मध्ये त्यांनी **धामारी, लोणी, जेजुरी, पळस्पे** यांसारख्या ठिकाणी दरोडे टाकले. या दरोड्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते केवळ क्रांतीच्या निधीसाठी होते; त्यात गरिबांना किंवा महिलांना त्रास दिला जात नसे.
- **वासुदेव बळवंत फडकेंचा प्रसिद्ध जाहीरनामा:** मे 1879 मध्ये फडकेंनी एक ऐतिहासिक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. यामध्ये त्यांनी ब्रिटीश सरकारवर कडक टीका केली. त्यांनी म्हटले की, "ब्रिटीशांच्या शोषणामुळे जनता अन्नाला मोताद झाली आहे. हे राज्य नष्ट केल्याशिवाय आपल्याला सुखाचे दिवस येणार नाहीत." त्यांनी जाहीरनाम्यात ब्रिटीश अधिकाऱ्यांना ठार मारणाऱ्यास **बक्षीस** जाहीर करून सरकारला उघड आव्हान दिले.
- **सरकारी यंत्रणेची भीती आणि प्रतिक्रिया:** फडकेंच्या कारवायांनी ब्रिटीश सरकार हादरून गेले. पुण्याचे कलेक्टर आणि पोलीस यंत्रणेने त्यांना पकडण्यासाठी सर्व ताकद पणाला लावली. फडकेंनी रेल्वे मार्ग उखडणे, तारा तोडणे आणि सरकारी दळणवळण यंत्रणा ठप्प करण्याचे नियोजन केले होते. यामुळे त्यांना '**दुसरे शिवाजी**' म्हणून ओळखले जाऊ लागले, ज्यामुळे ब्रिटीशांच्या मनात दहशत निर्माण झाली.

- वासुदेव बळवंत फडके: अटकेचा थरार आणि अंतिम बलिदान**
वासुदेव बळवंत फडके यांचा लढा हा केवळ लष्करी नव्हता, तर तो एक प्रखर वैचारिक उठाव होता. मात्र, प्रबळ ब्रिटीश सत्तेपुढे तांत्रिक साधनांच्या अभावामुळे हा लढा संघर्षाच्या अंतिम टप्प्यात पोहोचला.
- **संघर्षाचा विस्तार आणि रामोशांची साथ सुटणे:** फडकेंनी कोकणातून गाणगापूरपर्यंत प्रवास करून सैन्य उभारणीचा प्रयत्न केला. मात्र, दरम्यानच्या काळात पुण्याच्या **विश्रामबाग वाडा आणि बुधवार वाड्याला** आग लागली. ही आग फडकेंनीच लावली असा संशय पोलिसांना आला, परंतु प्रत्यक्षात ती कृष्णाजी नारायण रानडे याने लावली होती. या गोंधळात रामोशी समाजाने काही अंतर्गत कारणांमुळे फडकेंची साथ सोडली, ज्यामुळे फडकेंचे लष्करी बळ कमी झाले.
- **डॅनियलचा पाठलाग आणि गाणगापूरचा प्रवास:** ब्रिटीश अधिकारी **डॅनियल** फडकेंच्या मागावर होता. फडके गाणगापूरहून श्रीशैल्यला गेले. तिथे त्यांनी रघुनाथ भट यांची भेट घेतली. डॅनियलने रघुनाथ भटांच्या 'धानूर' या गावाला वेढा घातला आणि फडकेंबद्दलच्या कागदपत्रांची मागणी केली. रघुनाथ भटांच्या आईने काही कागदपत्रे नदीत टाकून दिली, परंतु काही महत्त्वाची कागदपत्रे डॅनियलच्या हाती लागली, ज्यात फडकेंचा **प्रसिद्ध जाहीरनामा** होता.
- **अटक आणि अटकेचा थरार:** 23 जुलै 1879 रोजी विजापूर जवळील **देवर नावडगी** या गावाबाहेरील एका बौद्ध विहारात फडके गाढ झोपेत असताना त्यांना अटक करण्यात आली. त्यांना पकडण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने मोठे बक्षीस जाहीर केले होते. अटक केल्यानंतर त्यांच्यावर तातडीने खटला भरण्याची तयारी सुरू झाली.
- **ऐतिहासिक न्यायालयीन खटला:** 22 ऑक्टोबर 1879 पासून पुण्यात फडकेंवर खटला सुरू झाला. त्यांच्यावर '**राजद्रोहाचा**' आणि ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध युद्ध पुकारल्याचा आरोप ठेवण्यात आला. फडकेंची बाजू मांडण्यासाठी सुप्रसिद्ध वकील **महादेव चिमाजी आपटे** उभे राहिले. जनतेने फडकेंच्या बचावासाठी मोठा निधी गोळा केला होता. मात्र, न्यायमूर्तींनी त्यांना दोषी ठरवून **जन्मठेपेची** शिक्षा सुनावली.
- **एडनचा तुरुंगवास आणि अमानुष छळ:** फडकेंची रवानगी 3 जानेवारी 1880 रोजी 'तेहरान' बोटीने **एडनच्या तुरुंगात** करण्यात आली. तिथे त्यांना अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत ठेवण्यात आले. त्यांच्यावर अमानुष अत्याचार करण्यात आले, ज्यामुळे त्यांची प्रकृती ढासळली. त्यांनी तुरुंगातून पळून जाण्याचाही प्रयत्न केला होता, परंतु त्यात त्यांना यश आले नाही.

- **महापरिनिर्वाण आणि वृत्तपत्रांच्या प्रतिक्रिया:** एडनच्या तुरुंगातील छळ सोसत असतानाच **17 फेब्रुवारी 1883** रोजी वासुदेव बळवंत फडकेचे निधन झाले. सुरुवातीला काही इंग्रज वृत्तपत्रांनी त्यांना 'दरोडेखोर' संबोधले असले तरी, महाराष्ट्रातील जनतेने त्यांना 'आद्य क्रांतिकारक' मानले. बंगालच्या 'अमृत बाजार पत्रिकेने' त्यांच्या निधनानंतर नोव्हेंबर 1879 मध्ये लिहिलेल्या लेखात त्यांचा गौरव "देशप्रेमाने ओथंबलेला हिमालयासारखा उत्तुंग महापुरुष" असा केला.

1818-1885 या कालखंडातील उठावांचे महत्त्व आणि निष्कर्षाकडे वाटचाल

हा कालखंड केवळ पराभवाचा इतिहास नसून तो भारतीय राष्ट्रवादाच्या निर्मितीचा पाया आहे.

- **सशस्त्र उठावांची अपरिहार्यता:** 1818 ते 1885 या काळात झालेले उठाव हे सिद्ध करतात की, ब्रिटीशांनी जरी प्रशासकीय शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, तरी लोकांच्या मनात असंतोषाचा ज्वालामुखी धगधगत होता.
- **राष्ट्रवादाची निर्मिती:** या सशस्त्र संघर्षातूनच जनतेमध्ये राष्ट्रीयत्वाची आणि देशप्रेमाची भावना जागृत झाली. स्वतःच्या हक्कांसाठी लढण्याची प्रेरणा या उठावांनी दिली.
- **राजकीय जाणिवेचा उदय:** सशस्त्र क्रांतीच्या मर्यादा लक्षात आल्यानंतर महाराष्ट्रातील नेतृत्व घटनात्मक मार्गाकडे वळले, ज्याचा परिपाक 1885 मध्ये **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या** स्थापनेत झाला.

महाराष्ट्रातील इतर प्रादेशिक उठाव आणि सशस्त्र संघर्षाची व्याप्ती

महाराष्ट्रात केवळ मोठे उठावच झाले नाहीत, तर अनेक छोटेखानी पण तीव्र स्वरूपाचे सशस्त्र संघर्ष विविध भागांत सुरू होते. या उठावांनी ब्रिटिशांच्या स्थानिक प्रशासनाला कायम दबावाखाली ठेवले.

- **गडकरी आणि कोल्हापूरचा उठाव (1844):** कोल्हापूर संस्थानातील किल्ल्यांचे रक्षण करणाऱ्या 'गडकरी' समाजाने ब्रिटिशांविरुद्ध मोठा उठाव केला. ब्रिटिशांनी कोल्हापूरच्या प्रशासनात हस्तक्षेप करून गडकऱ्यांचे अधिकार काढून घेतले होते. याला विरोध म्हणून गडकऱ्यांनी **सामानगड आणि पन्हाळा** किल्ले ताब्यात घेतले. या उठावाचे गांभीर्य पाहून ब्रिटिशांना कर्नल ओव्हन्सच्या नेतृत्वाखाली मोठे सैन्य पाठवावे लागले होते.

- **सावंतवाडी येथील उठाव (1844-45):** कोकणातील सावंतवाडी संस्थानात ब्रिटिशांनी हस्तक्षेप केल्यामुळे तिथल्या स्थानिक सरदारांनी आणि **फोंड सावंत** यांनी उठाव केला. त्यांना अण्णा साहेब सावंत यांनी साथ दिली. या उठावात सुमारे 4000 लोक सहभागी झाले होते. ब्रिटिशांनी हा उठाव दडपण्यासाठी लष्करी कायदा (Martial Law) लागू केला आणि सावंतवाडीचा परिसर लष्कराच्या ताब्यात दिला.
- **सातारा येथील बापू कानू यांचा लढा:** सातारा भागात 1857 च्या आधीही सशस्त्र कारवाया सुरू होत्या. बापू कानू यांनी रामोशांना संघटित करून सरकारी खजिना लुटला आणि ब्रिटिशांच्या महसूल व्यवस्थेला धक्का लावला. त्यांच्या कारवायांनी सातार्यातील ब्रिटीश रेसिडेंट कायम दहशतीत असे.
- **विदर्भ आणि नागपूरमधील असंतोष:** नागपूरमध्ये भोसले घराण्याची सत्ता संपुष्टात आल्यानंतर अनेक जुने सैनिक आणि सरदार बेरोजगार झाले होते. 1857 च्या काळात विदर्भातील **अहेरी आणि चांद्या (चंद्रपूर)** या भागात गोंड राजांच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिशांविरुद्ध छोट्या स्वरूपाचे गनिमी युद्ध सुरू होते.

सशस्त्र उठावांचा महाराष्ट्रावरील सामाजिक आणि वैचारिक प्रभाव

हे उठाव जरी लष्करी दृष्ट्या अयशस्वी झाले असले तरी, त्यांचे सामाजिक आणि वैचारिक परिणाम अत्यंत दूरगामी ठरले.

- **ग्रामीण आणि शहरी जनतेची एकजूट:** उमाजी नाईक आणि वासुदेव बळवंत फडके यांच्या कार्यातून ग्रामीण भागातील शेतकरी, आदिवासी आणि शहरी भागातील सुशिक्षित मध्यमवर्ग यांच्यात एक अदृश्य **वैचारिक समन्वय** साधला गेला. ब्रिटिशांनी लागू केलेली नवी कर पद्धत ही सर्वांचीच शत्रू आहे, ही जाणीव लोकांमध्ये निर्माण झाली.
- **स्वाभिमानाची जागृती:** पेशवाईच्या अस्तानंतर महाराष्ट्रातील समाज काहीसा नैराश्यात होता. मात्र, कोळी, भिल्ल आणि रामोशांनी दिलेल्या लढ्यामुळे "आपण परकीय सत्तेला विरोध करू शकतो," हा **आत्मविश्वास** समाजात पुन्हा जागा झाला.
- **साहित्यात पडलेले प्रतिबिंब:** या कालखंडातील शौर्यगाथा लोकगीतांच्या आणि **पोवाड्यांच्या** माध्यमातून ग्रामीण भागात पोहोचल्या. यामुळे ब्रिटिशांविरुद्धच्या द्वेषाची भावना पिढ्यानपिढ्या जिवंत राहिली.
- **राजकीय नेतृत्व बदलाची प्रक्रिया:** सशस्त्र क्रांतीच्या मर्यादा लक्षात आल्यावर न्या. रानडे, सार्वजनिक काका आणि इतर नेत्यांनी **घटनात्मक संघर्षाचे** महत्त्व ओळखले. यातूनच महाराष्ट्रात राजकीय संस्थांचे जाळे विणले गेले, ज्याने पुढे राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेसाठी जमीन तयार केली.

1818-1885 या कालखंडातील सशस्त्र उठावांचे फलित

उठावाचा प्रकार	प्रमुख वैशिष्ट्ये	दीर्घकालीन परिणाम
आदिवासी उठाव	जल, जंगल आणि जमिनीच्या हक्कासाठी संघर्ष	आदिवासींच्या हक्कांची जाणीव व पुढील आंदोलनांची बीजे
शेतकरी उठाव	आर्थिक शोषण आणि सावकारी पाशाविरुद्ध लढा	'दख्खन शेतकरी मदत कायदा'ची निर्मिती
क्रांतिकारी उठाव	थेट ब्रिटीश सत्ता उलथवून लावण्याचा प्रयत्न	सशस्त्र क्रांतीच्या परंपरेची सुरुवात (सावरकर, चाफेकर)
सैनिकी बंड	लष्करी छावण्यांमधील असंतोषाचा स्फोट	ब्रिटीश लष्करी धोरणात बदल आणि भारतीय सैनिकांवरील अविश्वास

क्रांतिकारी खटल्यांचे राजकीय महत्त्व आणि जनमानसावरील परिणाम

वासुदेव बळवंत फडके आणि उमाजी नाईक यांच्यावर चालवण्यात आलेले खटले हे केवळ कायदेशीर प्रक्रिया नव्हत्या, तर ते ब्रिटीश राजवटीविरुद्धच्या जनमताचे प्रतिबिंब होते.

- **न्यायालयीन संघर्षातून लोकजागृती:** वासुदेव बळवंत फडकेंच्या खटल्याच्या वेळी पुण्यातील न्यायालयात झालेली गर्दी ही ब्रिटीश सत्तेसाठी चिंतेचा विषय होती. सार्वजनिक सभेचे वकील **महादेव चिमाजी आपटे** यांनी ज्या पद्धतीने फडकेंची बाजू मांडली, त्यातून ब्रिटीश कायद्यांमधील त्रुटी आणि त्यांचा अन्यायकारक स्वभाव उघड झाला. हे खटले वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झाल्यामुळे सुशिक्षित वर्गाला सशस्त्र क्रांतीच्या मागे असलेली **प्रखर देशभक्ती** समजून घेता आली.
- **देशभक्तीचे नवे परिमाण:** खटल्यादरम्यान फडकेंनी दिलेली जबानी ही एका गुन्हेगाराची नसून एका **देशभक्ताची** होती. "माझ्या देशबांधवांच्या कल्याणासाठी मी हे पाऊल उचलले आहे," हे त्यांचे विधान महाराष्ट्रातील घराघरांत पोहोचले. यामुळे सशस्त्र उठाव करणाऱ्यांकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलला आणि त्यांना 'दरोडेखोर' ऐवजी '**क्रांतिकारक**' म्हणून सन्मान मिळू लागला.

उठावांनंतर ब्रिटीश प्रशासकीय आणि लष्करी धोरणातील स्थित्यंतरे

1818 ते 1885 या कालखंडातील सातत्यपूर्ण उठावांनी ब्रिटिशांना आपल्या धोरणांचा फेरविचार करण्यास भाग पाडले.

- **महसूल आणि कृषी धोरणात सुधारणा:** 1875 च्या दख्खनच्या दंग्यांमुळे ब्रिटीश सरकारला हे मान्य करावे लागले की, शेतकरी केवळ अज्ञानामुळे नव्हे तर **आर्थिक शोषणामुळे** पेटून उठले आहेत. याचाच परिणाम म्हणून **1879 चा दख्खन शेतकरी साहाय्यता कायदा** अस्तित्वात आला, ज्याने शेतकऱ्यांना सावकारांच्या जाचातून थोडे संरक्षण दिले.
- **वन कायद्यांची कडक अंमलबजावणी आणि वसाहतीकरण:** भिल्ल आणि कोळ्यांच्या उठावांना आळा घालण्यासाठी ब्रिटिशांनी '**भारतीय वन कायदा (Indian Forest Act)**' अधिक कडक केला. आदिवासींना जंगलातून बेदखल करून त्यांना शेतीकडे वळवण्याचे धोरण आखण्यात आले, जेणेकरून त्यांच्या लढाऊ वृत्तीवर नियंत्रण मिळवता येईल.
- **पोलीस आणि लष्करी यंत्रणेचे आधुनिकीकरण:** वारंवार होणारे सशस्त्र उठाव पाहता ब्रिटिशांनी महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात **पोलीस चौक्यांचे जाळे** अधिक घट्ट केले. गुप्तचर विभागाला अधिक सक्षम करण्यात आले, जेणेकरून उमाजी नाईक किंवा फडकेंसारखे नेतृत्व पुन्हा उदयास येणार नाही याची काळजी घेता येईल.
- **संस्थानिकांवरील नियंत्रण:** 1844 मधील कोल्हापूर आणि सावंतवाडीच्या उठावांनंतर ब्रिटिशांनी संस्थानांमधील कारभारावर '**पॉलिटिकल एजंट**' नेमून संस्थानिकांच्या अधिकारांवर अधिक मर्यादा आणल्या. यामुळे विस्थापित वर्गाकडून होणाऱ्या उठावांची शक्यता कमी झाली.

1818 ते 1885: उठाव आणि त्यांच्या परिणामांचा सारांश

कालखंड / घटना	प्रमुख परिणाम / धोरणात्मक बदल	सामाजिक प्रभाव
1818-1832: उमाजी नाईक उठाव	रामोशांची वतने आणि नोकऱ्यांवर मर्यादा	स्थानिक जमातींमध्ये ब्रिटीशविरोधी असंतोष कायम
1844: गडकरी आणि कोळी उठाव	लष्करी कायद्याचा (Martial Law) वापर	संस्थानांमधील ब्रिटीश हस्तक्षेप वाढला
1875: दख्खनचे दंगे	शेतकरी साहाय्यता कायदा (1879) मंजूर	शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना राजकीय व्यासपीठ मिळाले
1879: वासुदेव बळवंत फडके	आद्य क्रांतिकारी चळवळीची बीजे रोवली गेली	सुशिक्षित वर्गात राष्ट्रवादाची जाणीव तीव्र झाली